

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Факультет (навчально-науковий інститут) _____ історичний _____

Кафедра _____ нової та новітньої історії _____

До захисту допущено

Кафедрою нової та новітньої історії _____ протокол № _____ від _____

завідувач кафедри _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

« _____ » _____ 2025_р.

Кваліфікаційна робота
здобувача _____ другого (магістерського) _____ рівня вищої освіти
(першого (бакалаврського) / другого (магістерського))

Адам Єжи Чарторийський у європейській дипломатії першої половини XIX ст.
(назва роботи)

Спеціальність (спеціалізація) _____ 032 історія та археологія _____
(код та найменування спеціальності; спеціалізації спеціальності - за наявності)

Освітня програма _____ Історія та археологія _____
(назва освітньої програми)

Виконавець _____ _____ Ілля Погребняк _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

Науковий керівник _____ _____ Дмитро Ченчик _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Аналіз історіографії.....	7
1.2. Аналіз джерел.....	13
1.3. Методи та методологія дослідження.....	16
РОЗДІЛ 2. ДЕРЖАВНА ТА ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ А.Є. ЧАРТОРИЙСЬКОГО В 1795–1831 РР.....	21
2.1. Інтелектуальні витоки і становлення політичного світогляду А.Є. Чарторійського.....	21
2.2. А.Є. Чарторійський як державний діяч Російської імперії (1795–1806)....	29
2.3. А.Є. Чарторійський у боротьбі за польську державу: від Тільзиту до Відня (1807–1815).....	54
2.4. А.Є. Чарторійський в умовах кризи російсько-польських відносин (1815–1831).....	65
РОЗДІЛ 3. А.Є. ЧАРТОРИЙСЬКИЙ У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ДИПЛОМАТІЇ В ЕМІГРАЦІЇ (1831–1849 РР.).....	79
3.1. А. Є. Чарторійський як лідер польської політичної еміграції.....	79
3.2. Польське питання та міжнародна робота «Готелю Ламбер».....	87
3.3. Діяльність А.Є. Чарторійського в контексті «Весни народів» 1848–1849 рр.....	98
ВИСНОВКИ.....	110
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	114

ВСТУП

Актуальність дослідження. Адам Єжи Чарторийський був однією з найвидатніших постатей не лише польської, а й європейської дипломатії протягом більшої частини свого довгого життя (1770–1861). Цей період характеризується стрімким розвитком модерних континентальних імперій, формуванням засадничих принципів загальноєвропейської системи безпеки та появою перших програм національних рухів, що зароджувалися. Своїми інтелектуальними та практичними зусиллями на ниві дипломатії польський князь зробив внесок у розвиток усіх вищезгаданих процесів, які певною мірою сформували основи сучасної геополітики. Саме тому переосмислення його доробку та спадщини є актуальним і набуває важливого значення у контексті зростаючого інтересу до вивчення транснаціональної історії Центрально-Східної Європи.

На тлі процесів перегляду імперського минулого, зокрема в Україні, Польщі та інших державах регіону, що протягом XVIII–XX ст. став ареною для боротьби одразу кількох імперіалістичних сил, звернення до постатей, які, як А.Є. Чарторийський, мислили в рамках категорій федералізму, «політичного еквілібріуму» (балансу сил) та прав народів на національне самовизначення, відкриває нові перспективи щодо наявних і альтернативних моделей європейського порядку. У поданому контексті політичні концепції цього діяча та ведена ним багатовекторна боротьба за відновлення польської державності мають особливе значення в межах сучасних дискусій про міжнародну безпеку, постімперську спадщину та нагальну проблему збереження національної ідентичності.

Об'єктом дослідження є політико-дипломатичні процеси та структурні особливості європейської дипломатії першої половини XIX ст., у межах яких діяв Адам Єжи Чарторийський.

Предметом дослідження є політична діяльність і дипломатичні ініціативи Адама Єжи Чарторійського та їхній вплив на розвиток системи міжнародних відносин першої половини XIX ст.

Хронологічні межі роботи охоплюють майже всю першу половину XIX ст., а саме період із 1801 по 1849 рр. Нижня часова межа пов'язана з початком участі А. Є. Чарторійського в роботі Негласного комітету, який під керівництвом Олександра І формулював основи зовнішньої та внутрішньої політики Російської імперії. Верхня межа обумовлена завершенням «Весни народів» у Європі – події, яка стала своєрідним підсумком найбільш продуктивного періоду діяльності князя як дипломата та лідера польської політичної еміграції. У ході дослідження передбачений вихід поза межі зазначених хронологічних рамок для розкриття перших етапів життєвого шляху Чарторійського, інтелектуального фундаменту його концепцій і становлення дружніх стосунків з російським імператором Олександром І.

Територіальні межі дослідження займають практично весь політичний простір Європи 1801–1849 рр., у кордонах якого вів свою міжнародну діяльність А.Є. Чарторійський. До нього включені власне терени Польщі (умовно до Першого поділу 1772 р.), Російської імперії, Франції, Великої Британії, Австрії, Пруссії, а також території Балкан та Османської імперії.

Мета роботи полягає в тому, щоб дослідити дипломатичну діяльність Адама Єжи Чарторійського в широкому контексті європейської політики і дипломатії першої половини XIX ст.

Досягнення поставленої нами мети передбачає вирішення наступних **завдань:**

- З'ясувати інтелектуальні основи та визначити вплив на політичний світогляд А. Є. Чарторійського філософських концептів Просвітництва, ідей консерватизму, лібералізму, космополітизму та раннього націоналізму.

- Проаналізувати діяльність князя як члена Негласного комітету та міністра закордонних справ Російської імперії, оцінити його внесок у формування зовнішньої політики держави та місця Польщі в ній.
- Розкрити витоки і сутність ідей А.Є. Чарторийського щодо загальноєвропейської системи безпеки.
- Дослідити характер впливу князя на рішення Віденського конгресу та його дипломатичні ініціативи щодо захисту статусу Королівства Польського в межах системи міжнародних відносин після 1815 р.
- Проаналізувати роль А. Є. Чарторийського як лідера й ідейного керівника польської політичної еміграції після Листопадового повстання 1830-1831 рр. та еволюцію його політичної програми.
- Висвітлити концептуальні засади функціонування «Готелю Ламбер» та механізми реалізації зовнішньополітичних програм князя у співпраці з Францією, Великою Британією та іншими державами.
- Визначити особливості дипломатичних ініціатив А. Є. Чарторийського в період європейських революцій 1848–1849 рр. та шляхи їхньої імплементації.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному аналізі дипломатичної та політичної діяльності А.Є. Чарторийського в контексті європейських геополітичних трансформацій першої половини ХІХ ст. крізь призму історії міжнародних відносин, імперських та постімперських студій. У роботі постать князя і його міжнародна діяльність контекстуально досліджується в межах не лише виключно російської чи польської, але й ширшої європейської дипломатії шляхом висвітлення впливу цього діяча на формування міжнародної думки стосовно польського питання та широких особистих і формальних зв'язків із провідними дипломатами та політиками досліджуваного періоду. Робота покликана також прослідкувати розвиток ідентичності А.Є. Чарторийського, яка змінювалась під впливом навколишніх обставин і слугувала одним із визначальних факторів у його діяльності; та уточнити роль керованого ним

«Готелю Ламбер» як унікального для тогочасної європейської системи міжнародних відносин неформального дипломатичного центру.

Практичне значення результатів дослідження: отримані в ході роботи результати можуть бути використані для подальших студій транснаціональних політичних зв'язків у Європі першої половини XIX ст. у контексті історії європейської дипломатії; дослідженнях у сфері інтелектуальної історії, студій, що зосереджуються на проблемах ідентичності, проблематики формування і розвитку національних рухів, їхніх ідейних основ, імперських і постімперських трансформацій на регіональному і європейському рівнях, а також тематики розвитку федералізму на континенті. Наше дослідження покликане розвивати історичні студії, присвячені фундаментальним основам польського націоналізму та ролі провідних інтелектуалів-поляків у його становленні, діяльності польської еміграції, механізмам взаємодії імперського і національного в епоху зародження націоналізму тощо. Розраховуємо також на заохочення академічного інтересу до непересічної і багатогранної постаті Адама Єжи Чарторийського насамперед в Україні та Польщі, а також розгортання дискусій навколо його ролі в формулюванні та перших спробах впровадження національних, федералістичних і загальноєвропейських принципів мирного співжиття держав і народів континенту.

Апробація результатів дослідження: Участь у 78-й конференції «Каразінські читання» з доповіддю «Польське питання у державній діяльності Адама Єжи Чарторийського в 1802–1806 рр.»; виступ на «Кирило-Мефодіївських читаннях» з доповіддю на тему: «Проект союзу "від моря до моря" Адама Чарторийського в контексті інтеграційних процесів Центральної Європи: ідеї, виклики та історична спадщина».

Структура роботи включає в себе вступ, три розділи, висновки і список джерел та літератури. Загальний обсяг магістерської дипломної роботи становить 125 сторінок тексту.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Аналіз історіографії

Історіографія дослідження представлена працями, які умовно можна поділити на 5 груп: 1) роботи загального характеру, присвячені розвитку міжнародних відносин у період 1801–1849 рр.; 2) праці з історії Польщі та польських земель у період від її поділів до «Весни народів»; 3) біографії А. Є. Чарторийського; 4) праці, що досліджують політичну та дипломатичну діяльність князя в російський період його кар'єри (1796–1831 рр.); 5) роботи, у фокусі яких - Чарторийський як керівник польської еміграції, його оточення та різні напрями діяльності «Готелю Ламбер». Написані вони дослідниками з Польщі, Великої Британії, Німеччини, США, Угорщини та України.

Перша група досліджень представлена англomовними книгами, у яких здійснюється макрорівневий аналіз розвитку системи міжнародної політики в Європі першої половини XIX ст. «Класичною» в цій царині вважається праця американського історика П.В. Шредера¹, у якій він пропонує реалістичну інтерпретацію поступового втілення балансу сил в геополітиці й наголошує на еволюційному характері встановлення норм і механізмів управління міждержавними конфліктами в постнаполеонівський період. Шредер не демонізує поділи Польщі 1772–1795 р., вважаючи, що у свій час вони мали стабілізуючий вплив на європейський баланс сил, і надалі в книзі не приділяє належної уваги польському питанню як важливому чиннику міжнародних відносин у цей період. Тим не менш, автор не оминає увагою постать А.Є. Чарторийського, відзначаючи його роль як провідного дипломата Російської імперії, який планомірно відстоював інтереси цієї держави. Втім, він відкидає

¹ Schroeder P.W. The Transformation of European Politics, 1763-1848. Oxford: Clarendon Press, 1994. 894 p.

широкі політичні проєкти поляка, характеризуючи їх як утопічні та не зважає на національний елемент не тільки в них, а й загалом у європейській політиці 1763–1848 рр.

Р. Брідж і Р. Буллен у книзі, вперше виданій 2004 р.¹, приділяють значну увагу початковій фазі функціонування європейської геополітики та дипломатії після 1815 р. Поміж іншого, вони аналізують логіку та стратегію великих держав як щодо одна одної, так і «слабших» політичних одиниць, зокрема проміжних країн, які мали менший вплив на «європейський концерт», революційних національних рухів тощо. У цьому контексті співавтори відзначають діяльність польської еміграції загалом і «Готелю Ламбер» зокрема, відносячи їх до так званої «неспокійної периферії», яка мала, на їхню думку, хоч і незначний, але помітний вплив на європейську політику.

Шотландський історик Г. Скотт у своїй роботі² 2006 р. підходить до аналізу тогочасної системи міжнародних відносин не стільки з суто дипломатичних, скільки зі структурно-системних позицій. Дослідник робить висновок про те, що Віденський конгрес і його рішення стали результатом не наполеонівської експансії, а радше поступового розвитку сучасної системи міжнародних відносин, початок якого він шукає у великих конфліктах другої половини XVIII ст. Охоплюючи тим самим великий проміжок часу, автор докладно аналізує різні аспекти прийняття рішень великими державами, демонструючи, як ідеї та амбіції окремих політиків зрештою впливають в межі імперських інтересів.

Друга група досліджень – це роботи з історії Польщі, які зачіпають досліджуваний нами період або концентруються на ньому. Почати її аналіз варто з класичної узагальнюючої праці англійської історичної школи Кембриджа, присвяченої новій та новітній польській історії та виданій 1978 р.³ Вона має виразно описовий характер і фактично репрезентує традиційну схему історичних процесів на польських землях у зазначений період. Загалом, у цій книзі подається

¹ Bridge, F. R., Bullen, R. The Great Powers and the European States System 1814–1914. 2nd ed. London: Routledge, 2005. 336 p.

² Scott, H. M. The Birth of a Great Power System 1740–1815. London: Routledge, 2005. 450 p.

³ Reddaway W. F., Penson J. H., Halecki O., Dyboski R. The Cambridge History of Poland, Vol. 2: From Augustus II to Pilsudski (1697-1935). New York: Octagon Books, 1978. 658 p.

широке політичне, соціальне, культурне і частково дипломатичне тло польської історії Нового часу. Втім, колектив авторів не вдається у детальний аналіз питань, що виступають найбільш виразно у нашому дослідженні. Так, висвітлення постаті А. Є. Чарторийського видається тут дещо однобоким у розділах про підросійську Польщу, де він описується як державець, що відстоював передусім інтереси імперського центру. Глава ж, яка розповідає про діяльність польської еміграції, уникає відзначення його особистого внеску в становлення політичної сторони діяльності емігрантського осередку поляків.

Американець Е. Таден у своїй монографії 1984 р.¹ запропонував поглянути на модерну польську історію через призму російської імперської політики. Він ретельно дослідив механізми контролю, асиміляції та реакції центру на місцевий національний рух, висвітлив внутрішню логіку роботи адміністрації й місця, яке в ній займали представники польського походження. У цьому контексті Таден охарактеризував А. Є. Чарторийського як посередника між двома таборами, імперським і національним, проте уникнув заглиблення у його самостійний інтелектуальний і політичний доробок.

Робота польського дослідника Є. Здради 2005 р.² подає узагальнену картину польської історії 1795–1914 рр., фокусуючись на політичних та соціально-економічних процесах. Втім, у цій праці чи не вперше в національній польській історіографії в межах загальноісторичних досліджень постать А. Є. Чарторийського виділяється на тлі класичних наративів. Автор подає його як визначного актора загальноєвропейської дипломатії, політичного ідеолога та національного лідера, що зробив видатний внесок у розвиток Польщі як в період служби в Російській імперії, так і на чолі політичної еміграції (показово, що автор присвячує їй і особисто Чарторийському декілька розділів).

Говорячи про третю виділену нами групу історичних праць, необхідно насамперед відзначити, що перше суто наукове біографічне дослідження особи А.Є. Чарторийського було здійснене польським дослідником М. Гандельсманом

¹ Thaden, E. C. *Russia's Western Borderlands, 1710-1870*. Princeton: Princeton University Press, 1984. 292 p.

² Zdrada, J. *Historia Polski 1795-1914*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. 862 s.

в період Другої світової війни й видане в трьох томах через кілька років після його смерті, а саме в 1948–1950 рр.¹. Найбільш детально у цих роботах, написаних на основі великої кількості джерел, висвітлені життя і діяльність князя в період еміграції, тобто після 1831 і до 1861 р. Російський же період вивчений досить поверхнево, побіжно, а внесок Чарторийського у зовнішню політику імперії розглянуто напрочуд схематично.

Зазначена тенденція спостерігається і в фундаментальній роботі М. Кукеля², виданій у 1955 р. англійською мовою, у якій автор послуговувався вкрай мінімальним обсягом джерел щодо служби А. Є. Чарторийського в державі Романових, що особливо позначилося при висвітленні впливу князя на внутрішні реформи в Росії та Польщі і дещо побіжному аналізі його зовнішньополітичної діяльності. Попри очевидну з тексту симпатію Кукеля до особистості героя своєї роботи, її можна без перебільшення вважати чи не першою спробою подати постать Чарторийського в загальноєвропейському політичному й інтелектуальному контексті (звідси і заголовок роботи – «Чарторийський і європейська єдність») та поставити його в один ряд із найвидатнішими дипломатами тієї доби.

Наступна велика біографія князя була написана і видана англійською мовою В. Завадським у 1993 р.³. Вона присвячена лише російському періоду діяльності А. Є. Чарторийського, який автор досліджує в найдрібніших деталях, намагаючись подати конструктивний і національно незаангажований погляд на його особу. Завадський успішно досягає своєї цілі завдяки кропіткому аналізу багатой джерельної бази, основу якої складає архів Бібліотеки Чарторийських у м. Краків. Вміло балансує висвітлення особистого життя і державної служби Чарторийського на тлі інтелектуального контексту епохи, дослідник демонструє, наскільки важливою ця постать була для формування основ російської

¹ Handelsman M. Adam Czartoryski. Tom I. Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1948. 334 p.

² Kukiel M. Czartoryski and European Unity, 1770-1861. Princeton: Princeton University Press, 1955. 354 p.

³ Zawadzki, W.H. A Man of Honour. Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland 1795–1831. Oxford: Clarendon Press, 1992. 392 p.

зовнішньої політики ХІХ ст. і європейської системи безпеки, якою вона постала після Віденського конгресу.

Станом на сьогодні, остання біографічна робота про А.Є. Чарторийського була видана польською мовою істориком Є. Сковронеком у 1995 р., певним чином підсумувавши доробок попередників дослідника. Біографія охоплює весь період життя князя, успішно застосовує просопографічний, контекстуальний підходи та систематизує фактичні відомості про політичну й дипломатичну діяльність Чарторийського на службі в Росії і в еміграції. Досліджувана постать не ідеалізована, реалістична, подана з урахуванням всієї складності розвитку та еволюції її поглядів, стратегій, міжнародних зв'язків і національних симпатій.

Четверта група робіт – історичні дослідження, які зосереджуються на дипломатичній та політичній роботі А.Є. Чарторийського в російський період його життя (1796–1831). У фокусі більшої частини спеціальних досліджень перебуває передусім проблема формулювання та реалізації ним зовнішньої політики Російської імперії¹, яка змінюється після приходу до влади Олександра І. Дослідники аналізують його участь у Негласному комітеті та роботу міністром², зокрема політичні записки, меморандуми та концептуальні проекти, в яких Чарторийський викладав власне бачення тієї ролі, яку Росія має відігравати на міжнародній арені. Лише одна праця угорського історика Б. Дибаша³ присвячена роботі князя на Віденському конгресі, де він намагався на практиці узгодити широку імперську стратегію з пошуками шляхів до відновлення польської державності на основі європейської системи колективної безпеки.

У цих роботах А.Є. Чарторийський представлений як один із архітекторів зовнішньополітичного курсу імперії, який поєднував лояльність до Петербурга з прагненням відстояти польські інтереси. Запропоновані в них інтерпретації часто

¹ Morley C. Czartoryski's Attempts at a New Foreign Policy under Alexander I // *American Slavic and East European Review*. 1953. Vol. 12, No. 4, p. 475–485. URL: <http://www.jstor.org/stable/3004225> (дата звернення 11.02.2025)

² Zawadzki, W. H. Prince Adam Czartoryski and Napoleonic France, 1801–1805: A Study in Political Attitudes // *The Historical Journal*. 1975. Vol. 18, No. 2., p. 245–277. URL: <http://www.jstor.org/stable/2638488> (дата звернення 16.02. 2024)

³ Dybaś, B. *Die polnische Frage und der Wiener Kongress 1814-1815*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2021. 226 p.

залишають поза увагою складність його ідентичнісної позиції: прагнення інтегрувати польську політичну традицію в імперський проєкт або використати імперські ресурси для модернізації польської спільноти розглядаються насамперед у раціональній, дипломатично-державницькій площині. Унаслідок цього значна частина корпусу досліджень цієї групи тяжіє до макрополітичного аналізу – реконструкції рішень і змісту стратегій Чарторийського, причин їх невдачі, серед яких найбільш загальноприйнятою вважається нерішучість Олександра І, але набагато рідше звертає увагу на внутрішні суперечності його становища як польського аристократа на службі в російського монарха. Окремі автори натякають на цю «подвійну лояльність», однак, варто констатувати, системного осмислення її культурних чи імперських вимірів у сьогodнішній історіографії проблеми поки бракує.

П'ята група історичних досліджень охоплює діяльність А.Є. Чарторийського в еміграційний період після 1831 р., коли той фактично перетворився з високопоставленого імперського чиновника на лідера «Великої еміграції» та організатора «Готелю Ламбер» як політичного центру польської політичної еміграції. У цих роботах, серед яких особливо вирізняється монографія Х. Хана¹, головна увага зосереджена на формуванні ним довгострокової стратегії просування польського питання в європейській політиці, а також на створенні альтернативної дипломатичної мережі, покликаної компенсувати відсутність власної держави. Дослідники докладно аналізують спроби Чарторийського і «Готелю Ламбер» здобути міжнародну підтримку польського питання в Австрії², Османській імперії³ та народів Балкан⁴.

¹ Hahn H.H. Außenpolitik in der Emigration: d. Exildiplomatie Adam Jerzy Czartoryskis 1830-1840. München, Wien: Oldenbourg, 1978. 316 p.

² Zajac O. Hôtel Lambert and the Austrian Empire, 1831–1846. London: Palgrave Macmillan, 2024. 223 p.

³ Berry R. A. Polish Diplomatic Activities in the Ottoman Empire, 1832–48: The Influence of the Hotel Lambert on Ottoman Policy // In: Morison, J. (eds) Eastern Europe and the West. London: Palgrave Macmillan, 1992, p. 25-51. URL: https://doi.org/10.1007/978-1-349-22299-5_2 (дата звернення 05.03.2025).

⁴ Berry R. A. Czartoryski's Hôtel Lambert and the Great Powers in the Balkans, 1832–1848 // The International History Review, 1985. Vol. 7, No. 1, p. 45-67. URL: <http://www.jstor.org/stable/40105449> (дата звернення 17.02.2025)

Переважно робота князя в цей період інтерпретується дослідниками в руслі традиційної дипломатичної історії – як продовження польської зовнішньої політики, але в еміграції, аніж як постімперську адаптацію до відсутності власної держави. Трансформація ідентичності А.Є. Чарторийського залишається поза увагою істориків. Як наслідок, існує відчутний розрив між глибоко дослідженою фактологічною складовою польської еміграційної дипломатії та її аналізом у ширших інтелектуальних, культурних, ідеологічних, мережових та інших контекстах, що робить цю групу історичних досліджень водночас змістовно насиченою, але такою, що потребує нових дослідницьких ракурсів.

Окремо варто відзначити слабку розробленість досліджень життя і діяльності А.Є. Чарторийського в українській історіографії. Лише двоє вітчизняних науковців, І.Ю. Осипчук¹ і В.В. Павлюк², присвятили спеціалізовані статті загальному огляду дипломатії та політичних ідей князя, зачепивши в них лишень період до 1815 р.

1.2. Аналіз джерел

Джерельну базу дослідження складають такі 4 групи джерел: 1) джерела офіційного походження; 2) матеріали особового походження; 3) періодичні матеріали; 4) художня література.

Матеріали офіційного походження складаються з різного роду постанов, інструкцій дипломатам та політичних проєктів, написаних А.Є. Чарторийським. Так, особливий інтерес представляє інструкція Миколі Новосільцеву перед його поїздкою до Британії 1804 р., у якій міністр закордонних справ вперше окреслює своє бачення широкомасштабної європейської програми колективної безпеки на

¹ Осипчук І.Ю. Дипломатична позиція Адама Чарторийського в період наполеонівських війн // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2013. Вип. 21, с. 136–143. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piu19-20_2013_21_18 (дата звернення 24.09.2024)

² Павлюк В.В. Польське питання і слов'янська проблема у зовнішньополітичних планах Адама Чарторийського // Studia politologica Ucraino-Polona. Вип. 4, 2014, с. 255-261. URL: <https://journals.urau.ua/spup/article/view/167609> (дата звернення 01.11. 2024)

протизагу французькій експансії. Численні інструкції офіційним посланцями в різних регіонах Європи, які писалися Чарторийським під час міністерської роботи і на еміграції, дозволяють простежити механізми та деталі спроб втілення запропонованого ним проєкту на міжнародному рівні. Інформація про останній міститься в його пропозиції «гранд системи», поданій на розгляд Негласного комітету в 1803 р., а про змістовні зміни цієї програми – у «*Essai sur la diplomatie*»¹, які стали основою того зовнішньополітичного проєкту, який князь намагався побудувати в еміграції.

До групи джерел особового походження належать, перш за все, мемуари. Найважливішими для нашого дослідження є спогади А. Є. Чарторийського², які обриваються на битві при Аустерліці наприкінці 1805 р. Вони охоплюють 10 років його діяльності при дворі Олександра I і містять безцінну інформацію про особисті контакти князя всередині та поза межами імперської адміністрації. З перших уст тут постає робота А.Є. Чарторийського як члена Негласного комітету та детально висвітлюється перший рік його роботи на посаді міністра закордонних справ. Варто відзначити, що мемуари були видані приблизно в один період трьома мовами: англійською, польською і французькою. Перші два видання змістовно практично не відрізняються, а в третьому³ подані додаткові матеріали у вигляді до того неопублікованих листів з особистої переписки А.Є. Чарторийського. На основі відомостей цих спогадів можна досить впевнено виявити позицію князя щодо польського питання та місця останнього в запропонованій ним зовнішньополітичній програмі імперії, окреслити загальноєвропейський проєкт міжнародних відносин, який він відстоював, а також простежити інтелектуальні та дипломатичні закордонні зв'язки, еволюцію поглядів щодо міжнародного становища Польщі і Європи тощо.

¹ За: Dziwanowski M. Czartoryski and His Essai sur la Diplomatie // *Slavic Review*, Vol. 30, No. 3, 1971, p. 589–605. URL: <https://www.jstor.org/stable/2493545> (дата звернення 05. 03. 2025)

² Czartoryski, A. J. *Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Volume 1*. London: Remington & Co., Publishers, 1888. 350 p.

³ Czartoryski A.J. *Mémoires du prince Adam Czartoryski et correspondance avec l'empereur Alexandre Ier. Tome 2*. Paris: E. Plon, 1887. 396 p.

При дослідженні еміграційного періоду біографії А.Є. Чарторийського неабияке значення мають мемуари генерала Владислава Замойського¹, племінника князя і одного з лідерів «Готелю Ламбер». Вони містять чимало інформації про дипломатичну роботу польської політичної еміграції й особисто Чарторийського, до якого автор ставиться з великим пієтетом.

До особових матеріалів також належить приватна кореспонденція князя, який вів переписку не лише з Олександром I, але й з найвищими посадовцями різних європейських країн, наприклад, з Великої Британії та Франції². Ці листи становлять чималий інтерес у контексті здійснення мережевого аналізу міжнародних контактів Чарторийського, висвітлення загальноєвропейського масштабу його ідей і роботи. Не менш значущими видаються листи Адама своїй матері Ізабеллі³, які виразно демонструють патріотичну позицію князя щодо проблем підросійської Польщі та засвідчують вплив родинного кола на його діяльність.

Серед джерел періодичного характеру варто виокремити дві польські еміграційні газети – «Kronika Emigracji»⁴ та «Trzeci Maj»⁵. Сутнісно і змістовно вони представляють собою офіційні вісники уряду Польщі в еміграції та містять тексти виступів авторитетних поляків, зокрема А. Є. Чарторийського, напрями та підсумки результатів міжнародної роботи «Готелю Ламбер», публікації агітаційно-патріотичного характеру тощо. Їхній зміст засвідчує мету та цілі діяльності дипломатичного корпусу, керованого князем, основні перипетії розвитку польського національного руху в еміграції та назагал дозволяють глибше зануритися в контекст середовища, в межах якого жив і працював один із лідерів «Великої еміграції».

¹ Zamoyski W. Jenerał Zamoyski: 1803–1868. Tom V: 1847–1852. Poznan: Biblioteka Kórnicka, 1922. 425 s.

² Czartoryski A.J. Pamiętniki i memoriały polityczne (1776-1809) / red. J. Skowronek. Warszawa: Pax, 1986. 777 s.

³ Duchńska S. Listy księżny Izabelli z hr. Flemingów Czartoryskiej do starszego syna, księcia Adama. Kraków: Gebethner i Wolff, 1891. 99 s.

⁴ Kronika Emigracji Polskiej. 1834. T. 1. Paryż: Drukarnia Pinard, 1834. 384 s.

<https://crispa.uw.edu.pl/object/files/266120/display/PDF> (дата звернення 04.08.2025)

⁵ Orpiszewski L. Trzeci Maj. 17 Grudnia, 1839. Paris: Bourgoone et Martinet, 1839. URL: <https://www.bcul.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/88012/edition/78944/content> (дата звернення 06.08.2025)

До останньої групи джерел відноситься літературний доробок видатних польських діячів досліджуваної доби, які у своїх публікаціях у художній формі висловлювали власне ставлення до історичних подій, що відбувалися навколо. Серед останніх на художньому поприщі відзначився й А. Є. Чарторийський у своєму збірнику віршів «Бард польський»¹, де яскраво виражені патріотичні почуття молодого княжича, які стануть важливим чинником його дипломатичної і політичної кар'єри. Заслуговує уваги також постать А. Міцкевича, одного з найвидатніших поетів-романтиків XIX ст., поезія якого² відображає сутність революційної програми польських емігрантів і її емоційно-націоналістичні контексти.

1.3. Методологія та методи дослідження

Теоретичною рамкою дослідження є реалістичний підхід до міжнародних відносин³, для якого фундаментальним є положення про те, що кожен із дипломатичних акторів (держава, міністри закордонних справ, дипломати, послы) у своїх діях опираються перш за все на геополітичні інтереси країни, яку представляють. Ключовим у цьому плані є концепт «балансу сил», який був провідним для міждержавних відносин у досліджуваний період. Відтак А.Є. Чарторийський постає в даній роботі як адепт геополітичної рівноваги та людина, що балансувала на тонкій межі захисту інтересів двох країн: Польщі, своєї батьківщини, і (до 1831 р.) Росії – держави, якій він був зобов'язаний власним піднесенням.

У контексті комплексного характеру лояльностей А. Є. Чарторийського дослідження орієнтується на підходи імперських і постімперських, а також

¹ Czartoryski A.J. Bard Polski 1795 r. Brody: Księgarnia Feliksa Westa, 1912. 64 s.

² Міцкевич А. Вибрані твори : в двох томах. Том 1 (пер. М. Рильського). Київ: Державне видавництво художньої літератури. Київська обласна друкарня, 1955. 420 с.

³ Duncan B. Political Thought and International Relations: Variations on a Realist Theme. Oxford: Oxford University Press, 2008. 254 p.

постколоніальних студій з метою висвітлити багатогранну ідентичність князя, яка мала безпосередній вплив на його громадсько-політичну діяльність. Такий методологічний вибір дозволяє подолати традиційне протиставлення «російського державника» та «польського патріота» і розглядати Чарторийського як діяча, на життя і роботу якого одночасно впливали імперські і національні структури, політичні проекти та ідентичності, часто зливаючись в одне ціле.

У межах імперських студій застосовується концептуальний апарат, сформований у працях Ф. Купера¹ і А. Столер², який дозволяє трактувати Російську імперію початку XIX ст. як політичне утворення, яке послуговувалося різноманітними підходами в управлінні периферійними теренами та взаємодії з локальними елітами. У свою чергу, це відкриває можливість аналізувати постать А.Є. Чарторийського не лише як чиновника російської адміністрації, але й як представника національної аристократії, який намагався інтегрувати польський політичний досвід у рамки імперської державності.

Постімперські студії³ забезпечують інструментарій для аналізу того, як діячі, що діяли в добу домінування великих імперій, формували альтернативні уявлення про політичний простір та майбутнє багатонаціональних регіонів. Важливими у цьому контексті є ідеї про перехідність ідентичностей, формування нових політичних проектів на межі імперій, а також концепція політичної суб'єктності «малих народів» у системі великих держав. Відтак А.Є. Чарторийський постає як людина, яка у своїй діяльності поєднувала досвід служби в російських імперських інституціях із розробкою позаімперських моделей співіснування народів Європи – федеративних регіональних, а також загальноєвропейських і автономних національних проєктів.

¹ Cooper F. *Colonialism in Question: Theory, Knowledge, History*. Los Angeles: University of California Press, 2005. 339 p.

² Cooper F., Stoler A.L. *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*. Los Angeles: University of California Press, 2007. 463 p.

³ Burbank J., Cooper F. *Empires in World History – Power and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press, 2011. 528 p.

Застосування постколоніальних студій, зокрема праць Г. Бхабхи¹ та його концепцій гібридності, «третього простору» та мімікрії, дозволяє глибше осмислити багаторівневість політичної та інтелектуальної поведінки А.Є. Чарторийського. У цьому контексті постколоніальна перспектива допомагає уникнути редукціоністського погляду на польську еліту як «підданих» чи «опозиціонерів», а натомість відкриває можливість бачити їх у ролі суб'єктів, які творили нові, взаємно проникні форми ідентичності в імперському середовищі.

Також у нашому дослідженні використовуються підходи історії ідей², методологічний інструментарій якої дає змогу простежити інтелектуальну еволюцію А. Є. Чарторийського в контексті провідної політичної думки Європи: філософії Просвітництва, ідей освіченого абсолютизму, федералізму, космополітизму, лібералізму та ін. Він є особливо важливим для повноцінної інтерпретації європейських дипломатичних проєктів князя, їхньої концептуальної бази.

Додаткову глибину роботі надає методологія контекстуальної біографії³, що розглядає життя певного індивіда не ізольовано, а в постійній взаємодії з соціальним, політичним, культурним, освітнім та іншими контекстами конкретної доби. Вплив останніх на бачення А. Є. Чарторийським міжнародних процесів і місця Польщі в них визначальний, і урахування цих чинників сприяє повному та багатогранному дослідженню князя як людини і дипломата свого часу.

Фундаментальними для роботи стали загальнонаукові методи аналізу, синтезу, індукції та дедукції, покликані забезпечити логічну послідовність аргументації та формулювання на її основі обґрунтованих висновків. Поєднання їх зі спеціально-історичними науковими методами дозволяє всебічно проаналізувати політичну та дипломатичну діяльність А. Є. Чарторийського, а

¹ Bhabha H.K. The Location of Culture. London: Routledge, 2011. 440 p.

² Kelley D.R. The Descent of Ideas: The History of Intellectual History. Routledge, 2002. 328 p.

³ Vidal F. Contextual biography and the evolving systems approach to creativity // Creativity Research Journal, 2003, Vol. 15, No. 1, p. 73–82. URL: https://www.academia.edu/19667277/Contextual_biography_and_the_evolutionary_systems_approach_to_creativity (дата звернення 10.11.2024).

також розкрити складну природу його ідентичностей і лояльностей. Зокрема, дискурс-аналіз використовується в дослідженні для виокремлення ключових тез та аргументів політичного мислення князя. Контент-аналіз забезпечує систематизацію змісту різномірних документів і фіксацію провідних тем, мотивів і концептів, характерних для його дипломатичної програми. Діахронний метод дозволяє простежити зміну поглядів і пріоритетів А.Є. Чарторийського в динаміці його політичної кар'єри, тоді як синхронний спрямований на оцінку особистих позицій князя в конкретні історичні моменти та в контексті дій провідних держав. За допомогою історико-типологічного методу окреслюється місце князя в політичній думці доби, з'ясовується, в якій мірі його погляди були сформовані консервативними, ліберальними, федералістськими або романтично-національними тенденціями доби.

Метод кейс-стаді дає змогу детально дослідити ключові епізоди біографії А.Є. Чарторийського, наприклад, участь у Віденському конгресі, Листопадовому повстанні, діяльність у період «весни народів» – як окремі ситуації, що формували його політичні рішення. Просопографічний метод застосовується для аналізу системи персональних зв'язків Чарторийського, зокрема його відносин із Олександром I та середовищем російського двору, аби простежити, як ці зв'язки впливали на характер і реалізацію його ідей.

У підсумку констатуємо, що дослідження дипломатичної діяльності Чарторийського спирається на історіографію, яку ми умовно поділяємо на п'ять тематичних груп. Історіографічний аналіз виявив, що студії з історії міжнародної політики і дипломатії переважно ігнорують польське питання як другорядний фактор геополітики, а біографістика та спеціальні дослідження, присвячені ідейній і практичній сторонам діяльності князя, залишають поза увагою багатовимірну природу його самоідентифікації, проблему «подвійної лояльності» на службі в Російській імперії. Визначено значну дослідницьку прогалину в системному осмисленні діяльності Чарторийського крізь призму імперських, постімперських та культурних студій, а також слабку представленість досліджень його постаті в українській науковій думці.

Джерельна база є комплексною і репрезентативною, і включає чотири основні групи джерел, серед яких ключове значення мають мемуари самого А.Є. Чарторийського та його оточення, а також тексти офіційних політичних проєктів, особистих листів, паралельний аналіз яких дозволяє відтворити ідейні основи його зовнішньополітичних концепцій. Для аналізу еміграційного періоду життя князя критично важливими є періодичні видання, що видавалися «Готелем Ламбер».

У межах методології дослідження класичний реалістичний підхід до міжнародних відносин доповнений інструментарієм імперських, постімперських та постколоніальних студій для глибокого висвітлення комплексної ідентичності А.Є. Чарторийського на тлі взаємодії імперського і національного в зовнішньополітичному середовищі. Застосування методів історії ідей та контекстуальної біографії, разом із просопографічним і дискурс-аналізом, дозволяє подолати традиційну бінарність оцінок і всебічно проаналізувати діяльність князя як діяча європейського рівня.

РОЗДІЛ 2. ДЕРЖАВНА ТА ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ А.Є. ЧАРТОРИЙСЬКОГО В 1795-1831 РР.

2.1. Інтелектуальні витоки і становлення політичного світогляду

А.Є. Чарторийського

Формування Адама Єжи Чарторийського як людини, мислителя, політика і дипломата припало на переламну епоху в історії європейської геополітики та інтелектуальної думки. Цей період розпочався крахом Речі Посполитої у поділах останньої чверті XVIII ст. і продовжився утвердженням нової системи міжнародних відносин унаслідок Великої французької революції 1789–1799 рр. та спричинених нею війн між провідними державами Європи, поширенням у межах її теренів ідей Просвітництва, а також проникненням ідей романтизму в політичну думку. Як результат, у роки життя князя нагально постали питання переосмислення ролі і засад функціонування імперій, перегляду принципів міждержавної рівноваги, а також пошуку відповіді на проблеми співвідношення, взаємодії національного та імперського, що поступово перетворювались на важливі питання міжнародної і внутрішньодержавної політики.

Народився А.Є. Чарторийський 14 січня 1770 р. у напругій та впливовій та політично активній родині. Втім, так було не завжди – протягом більшої частини своєї історії сім'я, витоки якої сягають Волині XIII ст.¹, не відігравала значної ролі у формуванні внутрішньої й зовнішньої політики Великого Князівства Литовського, Польського королівства та пізнішої Речі Посполитої. Усе змінилося в першій половині XVIII ст. завдяки діяльності двох рідних братів, Міхала (1696–1775) і Августа (1697–1782) Чарторийських. Напругій вдаль одруження останнього (прадіда А.Є. Чарторийського) на Софії Сенявській, наступниці другої тоді за багатством династії польських магнатів, дозволило родині у наступні десятиліття стати однією з провідних сил у політичному житті країни². Уже до народження А.Є. Чарторийського його рід

¹ Zawadzki W.H. A Man of Honour. Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland 1795–1831. Oxford: Clarendon Press, 1992, p. 8.

² Kukiel M. Czartoryski and European Unity 1770-1861. Princeton: Princeton University Press, 1955, p. 3.

часто іменувався в шляхетських колах просто «Фамілією»¹ – повноправним політичним угрупованням, впливовість якого визнавалася всіма важливими акторами політико-соціального життя в Польщі та навіть за її межами.

Відтак, в останні півстоліття існування Речі Посполитої Чарторийські отримали можливість змінити становище країни, яка ще до початку XVIII ст. являла собою найбільш сильного гравця в регіоні Центрально-Східної Європи. Представники роду прекрасно усвідомлювали всі наявні внутрішні та зовнішні проблеми колись могутньої аристократичної республіки, які неабияк гостро постали після її Першого поділу в 1772 р.² З того часу вони стали чи не головними провідниками ідеології аристократичного патріотизму, послідовниками здійснення кардинальних реформ, спрямованих на стабілізацію політичної ситуації та створення фундаменту для впровадження прогресивного парламентського управління за прикладом Великої Британії³. Запропонована «Фамілією» програма змін включала в себе ліквідацію практики шляхетських конфедерацій і «*liberum veto*» (вільного права вето на укладання будь-якого законопроєкту, яким міг скористатися кожен парламентарій), послаблення військових ватажків-гетьманів і перетворення Сейму на найпотужнішу гілку влади, яка б в теорії конституційно контролювала короля та уряд⁴.

У такій політизованій родинній і напруженій державній атмосфері зростав А.Є. Чарторийський, вбираючи реформаторські ідеї з часів своєї юності, перші спогади про яку він сам датує 1776 р.⁵. Вплив батька – Адама Казимира (1734–1823) – на юного князя був безсумнівно значним. Варто зазначити, що А.К. Чарторийський отримав якісну європейську освіту в країнах Західної Європи, територією якої активно подорожував у часи своєї молодості (побував і на

¹ Reddaway W. F., Penson J. H., Halecki O., Dyboski R. The Cambridge History of Poland, Vol. 2: From Augustus II to Pilsudski (1697-1935). New York: Octagon Books, 1978, p. 22.

² Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002, с. 234-235.

³ Lukowski J. Disorderly Liberty: The Political Culture of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century. London: Continuum-3PL, 2010, p. 83-84.

⁴ Michalski J. Plan Czartoryskich naprawy Rzeczypospolitej / Kwartalnik Historyczny, R. 63, nr. 4-5, 1956, s. 29-43. URL: <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/edition/41376/content> (дата звернення 19.03.2025)

⁵ Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 1. London: Remington & Co., Publishers, 1888, p. 17.

Британських островах, вивчаючи тутешній конституційний устрій), захопившись провідними ідеями Просвітництва¹. Повернувшись до Польщі у 1760-х рр. у ролі другого в черзі на керівництво «Фамілією» (після свого батька Августа), він зробив значний внесок у розвиток національної освітньої системи країни, працюючи в Народній комісії освіти (Komisja Edukacji Narodowej), а також опікувався вихованням нового покоління національного офіцерського складу Речі Посполитої у ролі директора створеної ним у 1766 р. так званої «Рицарської школи» (Szkoła Rycerska)².

Прихильність батька до прогресивних ідей свого часу, непереборне бажання трансформувати конституційну систему Польщі на засіданнях Сейму (Адам-старший був послом від Руського воєводства), його шляхетський патріотизм – все це передалося старшому синові. До того ж, А.К. Чарторийський всебічно контролював освіту майбутнього очільника династії: він завбачливо підібрав цілу плеяду іноземних і польських вихователів для свого наступника, а коли той певний час роздумував над майбутнім в армії, то зорієнтував його готуватися саме до дипломатичної та політичної кар'єри³. Тому надалі основний акцент був зроблений на вивченні польської та європейської юриспруденції, законодавства, історії, мов, комерції тощо⁴. Крім того, саме батько прищепив А.Є. Чарторийському консервативну помірність у поглядах, постійно наголошуючи на тому, що не треба дозволяти собі «відволікатись на перебільшені думки чи то фанатичного демократа, чи то опресивного аристократа»⁵.

Не менш важливим фактором у формуванні аристократично-патріотичної ідентичності А.Є. Чарторийського стали дуже близькі відносини з матір'ю, Ізабелою з Флемінгів (1746–1835). Ця непересічна жінка належала до того самого

¹ Zawadzki W.H. A Man of Honour. Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland 1795–1831..., p. 9.

² Jędruch J. Constitutions, elections, and legislatures of Poland, 1493–1977: a guide to their history. New York: Hippocrene Books, 1998, p. 193.

³ Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994, s. 19–20.

⁴ Dębicki L. Puławy (1762–1830) : monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego. T. 1. Lwów: Księgarnia Gubrynowicza i Schmidta, 1887, s. 218.

⁵ Цит. за: Dębicki L. Puławy (1762–1830) : monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego. T. 1..., s. 219.

кола польських аристократів, що орієнтувалися на ідеї європейського Просвітництва, які поєднувалися в її свідомості з емоційно-сентиментальним патріотизмом, прагненнями зберегти польську національну та культурну ідентичності за складних внутрішніх і зовнішніх умов. Протягом усього свого життя І. Чарторийська вела активну переписку зі своїм старшим сином, у якій часто писала йому про цінність морального обов'язку перед батьківщиною, почуття відповідальності за долю польської еліти та майбутнє народу в цілому¹.

Закладена в родинному середовищі Чарторийських патріотична ідейно-політична свідомість князя співіснувала паралельно зі значним впливом космополітичної європейської інтелектуальної думки кінця XVIII ст., яка пустила глибокі коріння у відкритій до нових ідей атмосфері домашнього шляхетського виховання. Загалом, останнє передбачало багатопланову та різнобічну освіту, що охоплювала широкий спектр знань і навичок: від політики, культури, мистецтва управління і до фехтування, малювання, віршування і т.ін.². Серед багатьох вихователів А.Є. Чарторийського були видатні європейські фахівці, наприклад, італієць Сціпіоне П'ятоллі (1749–1809) – секретар останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського, масон, який став другом свого учня, поділяв і поширював прогресивні просвітницькі концепти, розділяв сентименти американських революціонерів, виступав за революційні зміни у Франції та Польщі, а в 1791 р. навіть був одним із головних авторів нової польської Конституції³.

Результат такої освіти, виховання в специфічному середовищі був закономірний – юний Чарторийський на рівні своєї свідомості та ідентичності увібрав основні концепти політичної філософії доби. Виняткове значення в цьому вимірі мали ідеї французьких просвітників, з якими молодий польський шляхтич познайомився якнайближче під час свого перебування в Парижі у 1788

¹ Duchńska S. Listy księżny Izabelli z hr. Flemingów Czartoryskiej do starszego syna, księcia Adama. Kraków: Gebethner i Wolff, 1891, s. 5-23.

² Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski 1770-1861..., s. 17-18.

³ Kukiel M. Czartoryski and European Unity 1770-1861..., p. 12.

р.¹. Зокрема, помітний слід в уявленні А.Є. Чарторийського про легітимність влади та необхідності її узгодження з інтересами народу залишили роботи Жан-Жака Руссо (1712–1788), який сформулював концепцію суспільного договору та народного суверенітету². На подальшу діяльність поляка немалий вплив мали і концепти Шарля-Луї де Монтеск'є (1689–1755), що у своїх працях наголошував на визначальній ролі усталених політичних інститутів і необхідності трирівневого поділу влади для збереження рівноваги у суспільстві³.

Особливе місце у свідомості князя посіла космополітична за своїм змістом ідея «вічного миру», сформульована абатом Сен-П'єром (1658–1743), і пізніше розвинена німецьким філософом Іммануїлом Кантом (1724–1804) у трактаті «До вічного миру» (1795). У цій роботі федерація держав виступає у ролі запобіжника війнам та фундаментальною основою міжнародного права, а мораль – рушійною силою великої політики⁴. Під впливом подальших життєвих обставин ця та вищезазначені концепції стали для Чарторийського практичними дороговказами при формулюванні власних політичних програм реформування польського суспільства, забезпечення йому належного місця в потенційно нових умовах існування європейської спільноти держав.

Практична просвітницька подорож Європою зрештою привела Чарторийського на Британські острови восени 1789 р.⁵. Метою цієї поїздки стало детальне ознайомлення з політичною і фінансовою системами, судочинством, адміністрацією та загалом досягненнями країни, на основі прикладу якої «Фамілія» планувала перебудовувати Річ Посполиту. Важко переоцінити значення цього закордонного візиту, що тривав два роки. Молодий польський шляхтич за цей час побував на багатьох британських підприємствах, неодноразово ставав свідком дебатів у британському парламенті. Власними очима він побачив, як відбувається процес прийняття і впровадження рішень на

¹ Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski 1770-1861..., s. 25

² Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права. Київ: Port-Royal, 2001, с. 219-232.

³ Robertson R. The Enlightenment: The Pursuit of Happiness, 1680-1790. London: Harper, 2021, p. 615-617

⁴ Kant I. Perpetual Peace: A Philosophical Essay. London: Swan Sonnenschein & Co, 1903, p. 106-160.

⁵ Handelsman M. Adam Czartoryski. T. I. Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1948, p. 23.

парламентському та місцевому рівнях, бачив роботу судів¹, а також законодавців, англійських аристократів, із якими вів активне спілкування².

Так само, як колись батько, А.Є. Чарторийський захопився Великою Британією як державою-світочем конституціоналістського управління, на інституції та політичні практики якої має орієнтуватися вся Європа, включно з його батьківщиною³. Разом із тим, у ході цього візиту в нього виробилися відверті симпатії до ліберальної партії вігів, що перебували в опозиції до короля і відстоювали прогресивні реформи. Особливе враження на поляка справив Чарльз Джеймс Фокс (1749–1806)⁴ – ексцентричний і напрочуд радикальний лідер лівого крила цієї політичної сили. Протягом своєї кар’єри Фокс не лише тричі займав пост міністра закордонних справ, але й захищав індивідуальні свободи, принцип релігійної толерантності, виступав за скасування рабства і підтримував французьких революціонерів⁵. А.Є. Чарторийського вразила саме прогресивність морально-етичних поглядів британця, які він і сам поділяв досить відкрито.

Як і більшість молодих аристократів свого часу, А.Є. Чарторийський симпатизував революційним ідеям у Франції, вважаючи, що вони є закономірним результатом ганебної у своїй непоступливості та абсолютизмі політики «старого режиму». Тим не менш, позиція князя щодо організації вищої влади як у Франції, так і деінде, була досить консервативною – достеменно відомо, що він був великим прихильником помірних політичних поглядів графа Мірабо (1749-1791)⁶, якобінця, який агітував за впровадження серед французів конституційної монархії на основі британської моделі⁷.

¹ Осипчук І. Ю. Адам Єжи Чарторийський: ідеї європейського федералізму // Історична панорама. 2013. Вип. 16, с. 8-9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Istp_2013_16_3 (дата звернення 25. 03. 2025)

² Czartoryski A. J. *Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I.* Vol. 1..., p. 50.

³ Handelsman M. *Adam Czartoryski.* T. I..., p. 25.

⁴ Czartoryski A. J. *Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I.* Vol. 1..., p. 51.

⁵ Powell D. *Charles James Fox: Man of the people.* London: Hutchinson, 1989, p. 5-9.

⁶ Czartoryski A. J. *Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I.* Vol. 1..., p. 51.

⁷ Epstein D.M. *Mirabeau and The French Revolution: A Reappraisal* // *The Historian*, Vol. 32, No. 4, 1970, pp. 576–594. URL: <https://www.jstor.org/stable/24441011> (дата звернення 21. 07. 2025)

Повернувшись до Речі Посполитої у 1791 р., А.Є. Чарторийський виявився якнайкраще ідейно-підготовлений до здійснення провідної місії «Фамілії». 3 травня 1791 р. він перебував у Сеймі під час прийняття проєкту Конституції, яка де-факто перетворювала державу на спадкову монархію з близькою до британської інституційної системи та без руйнівного «*liberum veto*»¹. За цим прослідував конфлікт між шляхтою, королем Станіславом Августом Понятовським і сусідніми державами, які вважали впровадження цього багато в чому ідеалістичного документа першим кроком на шляху до виходу Польщі з-під їхньої сфери впливу. Найбільше спротиву виявила Російська імперія на чолі з Катериною II, яка вважала Річ Посполиту власним протекторатом (з королем, якого возвела на трон саме вона)². Прихильні до імператриці консервативні польські шляхтичі створили так звану «Тарговицьку конфедерацію», що виступила з проханням до Росії покінчити з несправедливою до їх традиційних привілеїв Конституцією, після чого 18 травня 1792 р. розпочалася остання війна Речі Посполитої двох народів з Російською імперією³.

А.Є. Чарторийський у цьому конфлікті став на захист не лише інтересів своєї династії як політичної сили, що відстоювала легітимну реформаторську Конституцію – результат багаторічної роботи родини, – але і власної батьківщини від зовнішнього втручання, морально несправедливого та незаконного вторгнення. 22-річний князь вступив до лав Литовської армії і, будучи кавалеристом, відзначився 24 липня 1792 р. у битві при Гранні, за яку отримав новостворений орден «Військової доблесті» (*Virtuti militari*)⁴. Втім, подальші події затьмарили цей момент особистого героїзму Чарторийського: сили конфедератів і росіян значно переважали оборонців Речі Посполитої і, після низки поразок, король перейшов на бік перших⁵. Сталося це наприкінці літа, і тоді ж А.Є. Чарторийський разом зі своєю матір'ю заради власної безпеки

¹ Stone D. The Polish-Lithuanian State, 1386-1795. Seattle: University of Washington Press, 2001, p. 280-282.

² Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. Пер. з англ. П. Тарашук. Київ: Основи, 2008, с. 428-429.

³ Там же, с. 443.

⁴ Zawadzki W.H. A Man of Honour. Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland 1795-1831..., p. 30.

⁵ Reddaway W. F., Penson J. H., Halecki O., Dyboski R. The Cambridge History of Poland, Vol. 2: From Augustus II to Pilsudski (1697-1935)..., p. 151.

вирішили покинути свою батьківщину і відправилися на добровільне заслання спочатку в Нідерланди, а потім в Англію¹.

Несправедливість нападу, його нищівні наслідки (у січні 1793 р. відбувся Другий поділ Речі Посполитої, яка фактично припинила існувати як самостійна держава)² значно відбилися на свідомості князя й усвідомленні ним своєї місії. На початку 1795 р., коли він уже перебував на шляху до двору ненависної для нього Катерини II (покірно служити і клопотати за володіння своєї родини)³, а доля Польщі була майже вирішена, А.Є. Чарторийський завершував писати свій єдиний художній твір, «Бард польський» (*Bard polski*). Сповнена туги за батьківщиною та полеглими за її свободу поляками, ця поема завершується такими словами: «Нехай наші думки про тебе ведуть нас!»⁴. Цей твір одночасно є дзеркалом сентиментально-патріотичної свідомості молодого польського князя, закликом до патріотів-шляхтичів, позбавлених держави (багато хто з них – навіть свободи і приватної власності), і, зрештою, проголошенням головної ідеї-фікс Чарторийського, яку він відстоюватиме усе життя, – відбудови, відновлення самостійної Польщі, повернення її на політичну карту Європи.

Таким чином, можемо констатувати, що інтелектуально-особистісний розвиток Адама Єжи Чарторийського і становлення його ідентичності на першому, річпосполитському, етапі життя були результатом взаємодії кількох чинників: родинного середовища, що плекало традиції консервативного аристократичного і емоційного патріотизму, реформаторських пошуків «Фамілії», які орієнтувалися на досвід британського конституціоналізму, та широкого спектру європейських інтелектуальних і політичних впливів доби Просвітництва. Як наслідок, у свідомості молодого князя органічно поєдналися

¹ Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski 1770-1861..., s. 29.

² Schroeder P.W. The Transformation of European Politics, 1763-1848. Oxford: Clarendon Press, 1994, p. 122-124.

³ Brykczynski P. Prince Adam Czartoryski as a liminal figure in the development of modern nationalism in Eastern Europe at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries // Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity, 2010. Vol. 38, No. 5, p. 652. URL: https://www.researchgate.net/publication/232884781_Prince_Adam_Czartoryski_as_a_liminal_figure_in_the_development_of_modern_nationalism_in_Eastern_Europe_at_the_turn_of_the_eighteenth_and_nineteenth_centuries (дата звернення 16. 06. 2025)

⁴ Цит. за: Czartoryski A.J. Bard Polski 1795 r. Brody: Księgarnia Feliksa Westa, 1912, 35 s.

польська шляхетська традиція, орієнтована на зміцнення держави шляхом кардинальних змін, і космополітичні концепти провідних просвітницьких мислителів Європи.

Важливо відзначити, що ідентичність А.Є. Чарторийського у період 1770–1795 рр. набула комплексного характеру. Вона сформувалася на перетині кількох інтелектуальних, культурних і політичних горизонтів - польського аристократичного, національного та просвітницького європейського. Поєднання їх забезпечило Чарторийському здатність надалі мислити не лише у вузьких державницьких чи національних, але й у широких загальноєвропейських категоріях. Водночас із тим, трагічне для нього падіння Речі Посполитої, буквальна і метафорична втрати батьківщини, стали рушійними мотиваційними силами у подальшій політичній і дипломатичній кар'єрі князя, яка стрімко розвинулася вдалині від рідних теренів – у столиці Російської імперії.

2.2. А.Є. Чарторийський як державний діяч Російської імперії (1795-1806)

З утратою державності перед польською соціально-політичною елітою нагально постало питання щодо того, як зберегти і віднайти себе у нових реаліях, що склалися після останнього поділу Речі Посполитої у 1795 р. Дехто з її найяскравіших представників, наприклад, Тадеуш Костюшко (1746–1817), обрали шлях еміграції, шукаючи підтримки в європейських столицях, насамперед у революційній Франції, яка охоче приймала та використовувала патріотично налаштованих поляків у політичних і військових цілях. Вступаючи до лав польського легіону французької армії¹, вони прагнули послужити своїй батьківщині, виборюючи її незалежність на полі бою. Другі ж, а це переважна більшість шляхтичів, опинились у нових умовах імперської підлеглості, яку породжувала необхідність принаймні часткового збереження колишнього

¹ Zdrada J. Historia Polski 1795-1914. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005, s. 30-33.

соціального статусу та політичного впливу. Логічним і часто єдино можливим вибором за таких умов для багатьох із них стало пристосування до структур імперій-загарбників.

До лав останніх належав і А.Є. Чарторийський, проте не з власної волі. Одна з ключових подій у житті князя була визначена радше примусом, аніж добровільним вибором: коли в 1795 р. він прямував до Петербургу разом зі своїм братом Констанцієм, вони вважали себе і фактично були політичними заручниками: «Для того, щоб зробити це, потрібно було діяти на противагу усім нашим сентиментам і переконанням, усім планам...»¹. Перебування у столиці Російської імперії двох молодших представників впливового шляхетського роду, з точки зору його голови², мало насамперед забезпечити збереження Чарторийськими власних великих володінь (основної частини фінансової потуги родини) від конфіскацій, які нова влада активно проводила на донедавна польсько-литовських теренах³. У той же час, формально віддане служіння імператриці Катерині II дозволяло шляхтичам поступово налагоджувати зв'язки на найвищому державному рівні, що відкривало можливості для нарощення впливу родини у справі захисту перш за все власних, а в довгостроковому вимірі – і польських інтересів у нових реаліях імперської підлеглості.

Хоча життя при петербурзькому дворі і було вимушеним, а А.Є. Чарторийський, будучи опальним юнаком-патріотом, мав велику зневагу до всього російського, він напрочуд швидко адаптувався до того середовища, у якому опинився. У цій адаптації не було нічого незвичного для часу, коли тисячі аристократів різних національностей служили по всій Європі, у багатьох країнах і різним правителям особисто. До того ж, Чарторийський не міг дозволити собі відторгнути родинну місію або бути відторгненим цим столичним світом імперії, від успішного пристосування до якого залежала доля не тільки його роду, але, цілком можливо, і поділених теренів Речі Посполитої.

¹ Цит. за: Czartoryski A. J. *Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I.* Vol. 1..., p. 57.

² Zawadzki W.H. *A Man of Honour. Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland 1795–1831...*, p. 33-34.

³ Thaden E. C. *Russia's Western Borderlands, 1710-1870.* Princeton: Princeton University Press, 1984, p. 53-55.

Патріотичні почуття молодих патріотів, відомі усім при імператорському дворі, не знайшли відкритого вираження в тій приємній і затишній аристократичній атмосфері, у яку польські «гості» були занурені з перших днів перебування в Петербурзі, відвідуючи одні за одним вечери, бали, приватні та публічні зустрічі¹. Російські аристократи прийняли Чарторийських напрочуд доброзичливо, і цей прийом справив чимале враження на їхнє сприйняття ситуації, у якій вони опинились: «Ми дізнались..., що, як кажуть, диявол не такий чорний, яким його малюють..., що несправедливо, попри всі звірства, вчинені щодо нашої країни, звинувачувати в них весь народ...»². Під «народом» у пропонованій цитаті варто розуміти соціально-політичні еліти Російської імперії, у колі яких Чарторийські проводили перші тижні та місяці свого «заручництва», набуваючи приємних вражень, контактів, знайомств і навіть справжніх друзів – таких самих молодих аристократів, з якими можна було поспілкуватися французькою мовою на «європейські» теми: про революцію у Франції, континентальну політику, культуру, філософію, освіту тощо.

Одним із таких друзів став майбутній імператор Росії, тоді ще юний Олександр Павлович Романов (1777–1825), близьке знайомство з яким стало поворотним моментом як у житті, так і в кар'єрі А.Є. Чарторийського. Він захопив князя, перш за все, своєю щирістю та прогресивними ідеями, прихильність до яких він відкрив для нього на особистій зустрічі в Таврійському палаці Петербургу навесні 1796 р.³. Великий князь Олександр під час цієї доленосної прогулянки засудив політику своєї бабусі, Катерини II, стосовно Польщі, і заявив, що зневажає деспотизм у будь-якій формі, цінує свободу, на яку має право кожна людина, а також висловив свою підтримку цілям і принципам революції у Франції та позитивно відгукнувся про повстання Т. Костюшка⁴. Не буде перебільшенням констатувати – А.Є. Чарторийський навряд

¹ Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 1..., p. 59.

² Цит. за: Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 1..., p. 61.

³ Осипчук І. Ю. Адам Єжи Чарторийський: ідеї європейського федералізму // Історична панорама, 2013, Вип. 16, с. 9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Istp_2013_16_3 (дата звернення 24.09. 2024)

⁴ Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 1..., p. 111.

чи очікував, що людиною, яка розділятиме його ключові світоглядно-ідейні погляди стане майбутній спадкоємець російського престолу.

Як би там не було, ця зустріч-прогулянка заклала основи тісної дружби та своєрідного «союзу ідей», платформи для обговорення нагальних проблем державного устрою, впровадження прогресивних реформ і нової справедливої та заснованої на просвітницькій моралі архітектури міжнародної політики, у якій, згідно з запевнень Олександра, існувало місце і для відновленої Польщі. У межах цього особисто-ідейного союзу польський шляхтич, який відчував себе відірваним від батьківщини політичним заручником, і майбутній імператор Російської імперії, ліберальні ідеї якого мало хто міг зрозуміти при єкатерининському дворі¹, в особі один одного знайшли найліпших компаньйонів у великій та складній справі впровадження змін внутрішніх і зовнішніх, по-юнацьки максималістських і глобальних.

З моменту завершення цієї зустрічі молодий князь став відданим прихильником Олександра Романова, його першим радником, соратником і другом. Відносини їх були настільки близькими, що коли А.Є. Чарторийський влітку 1796 р. закохався у дружину свого товариша, Єлизавету, великий князь, який не мав романтичних почуттів до неї, значно посприяв початку цих незвичних, проте довготривалих (з перервами) стосунків². Цей щасливий поворот в особистому житті А.Є. Чарторийського ще сильніше прив'язав його до Олександра та їхньої спільної справи втілення в життя великих політичних змін. У своїх спогадах він визнав, що «без цього потужного зв'язку і почуттів, які оволоділи мною, я би не залишився так надовго в Росії... У мене б не вистачило сил для того, щоб бути корисним ні для своєї країни, ні для Олександра у його мріях про реформи...»³.

¹ Там же, с. 112.

² Czartoryski A. J. Pamiętniki i memoriały polityczne (1776-1809) / red. J. Skowronek. Warszawa: Pax, 1986, s. 188-206.

³ Цит. за: Czartoryski A. J. Pamiętniki i memoriały polityczne (1776-1809)..., s. 203.

Після того, як у листопаді 1796 р. на престол зійшов батько Олександра, Павло I (1754–1801)¹, А.Є. Чарторийський зосередив усі свої сподівання на краще майбутнє для власної батьківщини на наступника престолу, захопивши останнього власними політичними ідеями навіть більше, ніж той – свого товариша. На відміну від молодшого Романова, князь на власні очі бачив, а також ретельно досліджував, як влаштовані провідні європейські країни на вищих і нижчих рівнях політики, адміністрації, законодавства та суду. Фактично, А.Є. Чарторийський опинився у ролі не лише першого радника, але й ментора наступника російського престолу. Вони регулярно зустрічались удвох, проводячи разом години в розмовах на різні теми, так чи інакше пов'язані з тонкощами та деталями функціонування тогочасної європейської держави². Польський шляхтич, як і його батько, намагався відвернути Олександра від надміру «республіканських» поглядів, прищеплюючи помірність, і постійно рекомендував тому читати більше праць, присвячених провідним законодавчим і державницьким практикам³.

Навесні 1797 р. брати Чарторийські отримали дозвіл повернутися на 3 місяці до Польщі, і Олександр, впевнений у необхідності та можливості проведення реформ після свого сходження на престол, попросив свого товариша перед своїм відбуттям написати чорнову версію плану перетворень, які б настали в державі внаслідок зміни її керівника⁴. Деталі цього документа невідомі, проте А.Є. Чарторийський повідомляв, що врахував у ньому всі побажання великого князя: «У моєму проєкті викладалися вади режиму, за якого Росія існувала, і переваги того, який Олександр пропонував запровадити; благословення свободи та справедливості, якими Росія користуватиметься після усунення перешкод для її процвітання; і його рішення зректися престолу після виконання цього завдання, щоб хтось більш гідний, аніж він сам... закріпив і вдосконалив цю велику

¹ LeDonne J.P. *The Russian Empire and the World, 1700-1917: The Geopolitics of Expansion and Containment*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1997, p. 63.

² Czartoryski A. J. *Pamiętniki i memoriały polityczne (1776-1809)*..., s. 155-161.

³ Там же, с. 178.

⁴ Skowronek J. *Adam Jerzy Czartoryski 1770-1861*..., s. 49.

справу...»¹. Попри те, що поляк не відмовив Олександру і таки написав цей проєкт, сам він ставився до викладеного в ньому змісту вкрай скептично. Прагматичний Чарторийський відверто вважав його наївним, нереалістичним у контексті наявної ситуації в імперії, що загрузла в давніх політичних і соціальних традиціях².

Перед своїм від'їздом князь ініціював знайомство Олександра зі своїми російськими приятелями, яких він знайшов у Петербурзі: Миколою Миколайовичем Новосільцевим і Павлом Олександровичем Строгановим, у родинних домах яких Чарторийський був частим гостем, маючи в тамтешній атмосфері змогу вільно і безперестанку обговорювати недоліки політики імператорського двору³. Будучи наймолодшими представниками своїх родин (фактично однолітками Чарторийського), згадані аристократи отримали можливість увібрати в себе ідеї Просвітництва не лише від своїх французьких вихователів, але й безпосередньо в ідейному центрі багатьох революційних концептів доби – у Франції, де певний час перебували⁴. Сам Чарторийський пояснював свою прихильність до М. Новосільцева і П. Строганова так: «Думки та почуття цих двох молодих людей мали дух справедливості, щирості, європейського Просвітництва, який у той час майже не зустрічався в Росії, і який став основою близької дружби і довіри між нами...»⁵. Як і у випадку з Олександром, у цих двох А.Є. Чарторийський знайшов одностудців, людей, налагодження зв'язку і співпраці з якими мали потенціал перерости у щось більше, потенційно корисне саме в контексті вирішення польського питання в межах проблем загальноімперського характеру.

Спадкоємець російського престолу був лише радий розширенню кола прихильників кардинальних змін у функціонуванні держави. Після того, як

¹ Цит. за: Czartoryski A. J. *Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I*. Vol. 1..., p. 162.

² Czartoryski A. J. *Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I*. Vol. 1..., p. 163.

³ Czartoryski A. J. *Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I*. Vol. 1..., p. 163–165.

⁴ Roach E. E. The Origins of Alexander I's Unofficial Committee // *The Russian Review*. 1969. Vol. 28, No. 3, p. 317–318. URL: <https://www.jstor.org/stable/127398> (дата звернення 16.02. 2025)

⁵ Цит. за: Czartoryski A. J. *Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I*. Vol. 1..., p. 167.

Чарторийський запевнив своїх знайомих, що їхні погляди поділяє сам великий князь, у квітні 1797 р. на коронації Павла I в Москві вони вперше зустрілись вчотирьох, заклавши тим самим основи майбутнього Негласного комітету¹. Після цього за поданням Олександра П. Новосільцев, відомий при дворі своїми відкрито ліберальними поглядами, відправився до Сполученого Королівства, де продовжив освіту і налагоджував контакти з британськими політиками різного рівня², що послужать в майбутньому не тільки особисто йому, а й усій державі за правління Олександра та міністерської каденції А.Є. Чарторийського.

До початку правління сина Павла I зустрічі чотирьох ідейних товаришів відбувалися хоч і часто, проте не мали жодного впливу на державну політику. Тим не менш, у ході деяких із них вироблялися конкретні пропозиції щодо майбутнього реформування імперії: наприклад, на одному зі зборів у тому ж таки 1797 р. Олександр пропонував запровадити в країні ліберальну конституцію, а також репрезентативні державні структури, які б обмежували владу імператора до тих пір, поки потреба у цій владі не відпаде³. На ранньому етапі існування цього кола за нестачею джерел, які промовисто свідчать про зміст зустрічей чотирьох його учасників, важко прослідкувати позиції польського князя, який тим часом поступово просувався по службовій драбині. А.Є. Чарторийський у 1797 р. став ад'ютантом майбутнього імператора, а 1798 р. взяв участь у великій поїздці Павла I по різних частинах імперії, отримавши по його завершенні Орден Святої Анни 2-го ступеня⁴.

Наступний рік ознаменувався формальним початком дипломатичної кар'єри польського князя, який відбувся за досить несприятливих і небажаних особистих обставин. Павло I дізнався про роман А.Є. Чарторийського з дружиною свого сина, результатом якого стало народження дитини, зовні несхожої на Олександра, і розпорядився відправити його послом у далеку Сардинію⁵, королівський двір якої став для поляка місцем кропіткої роботи і

¹ Roach E. E. The Origins of Alexander I's Unofficial Committee..., p. 319.

² Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 1..., p. 170.

³ Zawadzki W.H. A Man of Honour. Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland 1795–1831..., p. 40.

⁴ Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861..., s. 51.

⁵ Handelsman M. Adam Czartoryski. T. I..., p. 35–36.

фактичного вигнання, яке протриває два роки. 12 серпня 1799 р., після оприлюднення свого офіційного призначення послом, Чарторийський відправився у далеку подорож до Італії, куди прибуде лише наприкінці року¹. Апенніни тоді знову стали ареною боротьби між силами антифранцузької коаліції та Франції під керівництвом першого консула Наполеона Бонапарта, який змінив свою революційну риторику зразка Італійської кампанії 1796 р. на більш жорстку, прагматичну політику по відношенню до численних італійських державних утворень².

Працюючи при сардинському дворі, який через французькі наступальні дії згодом буде вимушений переїжджати на південь півострова, А.Є. Чарторийський безпосередньо зіткнувся з методами і результатами наполеонівської експансії, які прямо протирічили його уявленням про міжнародну політику. Звіти, що він писав до російського Міністерства закордонних справ, поступово набували все виразнішої антифранцузької спрямованості³, і саме в цей період, як ми гадаємо, зароджується особиста неприязнь князя до Бонапарта та його зухвалої зовнішньої політики. Разом із цим, перебуваючи в Італії, А.Є. Чарторийський вперше налагодив контакт зі своїми співвітчизниками на еміграції, а саме офіцерами «Польських легіонів» французької армії: Александром Рожнецьким, Міхалом Соколницьким і Владиславом Яблуновським⁴. У приватних бесідах він висловлював відверті сумніви в щирості політичних запевнень французів легіонерам, які боролися за польську державність.

1801 р. ознаменувався кардинальним поворотом у зовнішній політиці Російської імперії, яка вийшла з другої коаліції, започаткувавши дружні відносини з французами⁵. Павло І планував виступити на їхньому боці супроти англійців, проте втіленню цього в життя завадила передчасна насильницька смерть імператора, що настала в ніч з 23 на 24 березня в результаті придворного заклоту, головним бенефіціаром якого став Олександр Романов, що підтримав

¹ Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 1..., p. 205.

² Scott, H. M. The Birth of a Great Power System 1740–1815. London: Routledge, 2005., p. 293-294.

³ Czartoryski A. J. Pamiętniki i memoriały polityczne (1776-1809)..., s. 268.

⁴ Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski 1770-1861..., s. 53-56.

⁵ Schroeder P.W. The Transformation of European Politics, 1763-1848..., p. 238-240.

змовників¹. Опинившись на престолі, він одразу ж відкликав Чарторийського назад, до Петербургу, потребуючи особистої підтримки з боку свого друга: імператор перебував, за словами поляка, у повному розпачі: «Зі мною, як довіреною особою своїх таємних думок і турбот, він почувався найспокійніше»². Заколотники за планом мали лише тримати Павла I в ізоляції і змусити його до формальної абдикації³. Втім, події тієї ночі розвинулися зовсім інакше, і Олександр звинувачував у смерті свого батька перш за все себе.

Князь був потрібен новому очільнику держави як на особистому рівні, так і в якості найближчого політичного радника, на якого можна було покластися в усьому, що стосувалося запланованих ним реформ всередині країни та змін у зовнішній політиці. Бажання російського імператора виправити недоліки правління своїх попередників здавалося щирим і створювало унікальне вікно можливостей насамперед для залучення до влади нового покоління державних діячів, що постало на інтелектуальному фундаменті європейського Просвітництва, і чиї погляди кардинально відрізняли їх від вельмож катерининського і павлівського зразка.

Ситуація була безпрецедентною: нащадок знатного польського роду, патріот, який мріяв про відновлення своєї батьківщини, став найбільш довіреною особою правителя держави, яка була одним з ініціаторів знищення Речі Посполитої. Унікальність її, втім, породжена не стільки сентиментальною прихильністю Олександра I до А.Є. Чарторийського, скільки політичною необхідністю. Молодий імператор, оточений вбивцями свого батька, які фактично отримали його згоду на здійснення перевороту, і старими російськими аристократами, що служили двом попереднім правителям, опинився у політично та ідейно ворожому до нього середовищі⁴. Відтак Чарторийський, аутсайдер (буквально – стороння особа), не пов'язаний із усталеною придворною клікою і

¹ Mcconnell A. Tsar Alexander I: Paternalistic Reformer. New York: Crowell, 1970, p. 14-15.

² Цит. за: Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 1..., p. 253.

³ Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 1..., p. 237-253.

⁴ Mcconnell A. Tsar Alexander I: Paternalistic Reformer..., p. 17-22.

не помічений у міжфракційній боротьбі, виявився однією з небагатьох фігур, чия лояльність була спрямована особисто на Олександра і мала безсумнівно ширий характер. Таким чином, колишній політичний заручник на початковому етапі правління ліберально налаштованого імператора став однією з головних персональних опор влади останнього.

З поверненням Чарторийського до столиці остаточно сформувалося вузьке коло довірених осіб імператора, яке отримало назву Негласного комітету. До складу цього фактичного органу влади, який діяв поза межами традиційної російської політичної системи, увійшли, окрім поляка, вже згадувані М. Новосільцев, П. Строганов, а також Віктор Павлович Кочубей (1768-1834), який станом на 1801 р. мав статус найбільш досвідченого політика у середовищі «молодих друзів» Олександра: протягом 1792–1797 рр. він працював послом у Константинополі, а потому (1798–1799 рр.) керував Колегією закордонних справ¹. Ці четверо збиралися часто, двічі-тричі на тиждень, засідаючи в інтимній, дружній атмосфері однодумців, що могли вільно обговорювати найсміливіші ідеї великих перетворень². Кожен член Негласного комітету на таких зустрічах зазвичай виступав із пропозицією щодо певної реформи, виносячи її на розгляд, судження інших і особисто імператора, який був або присутній на зустрічах безпосередньо, або проінформований про їхній зміст пізніше³.

У контексті становлення А.Є. Чарторийського як державного діяча Російської імперії найважливішою реформою, яка була швидко реалізована за згоди комітету, стало створення профільних міністерств у 1802 р⁴. Кожен із «молодих друзів» Олександра отримав посаду заступника відповідного міністра в розрахунок на те, щоб зсередини «направляти своїх начальників відповідно до поглядів імператора»⁵. Так А.Є. Чарторийський, який почувався відчужено в

¹ Володько В. Українці, які створили імперію - 3. Кочубей: реформатор без реформ // Історична правда [Електронний ресурс], 2011, 5 липня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/07/5/44949/> (дата звернення 13. 07. 2025)

² Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 1..., p. 260.

³ Там же, с. 260-261.

⁴ Mcconnell A. Tsar Alexander I: Paternalistic Reformer..., p. 38-39.

⁵ Цит. за: Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 1..., p. 302.

російському середовищі Негласного комітету і якого відверто не влаштовувала повільна швидкість, із якою велася робота над проведенням реформ¹, згодився з подачі імператора стати заступником першого міністра закордонних справ Російської імперії, графа Олександра Романовича Воронцова (1741–1805). Втім, Олександр І довелося не один раз вмовляти свого друга прийняти цю пропозицію, і в ході цих розмов князь попереджав імператора – його національні почуття можуть заважати виконанню тих завдань, які перед ним ставитиме російський правитель². Чарторийський зрештою отримав те, чого бажав досягти таким маневром, а саме запевнень у тому, що польське питання все ж буде винесене на порядок денний зміненої внутрішньої і зовнішньої політики держави³.

Тим не менш, як для інших учасників Негласного комітету, першочерговою метою для А.Є. Чарторийського стало впровадження ідей Олександра І в робочу програму Міністерства закордонних справ і контроль за їх послідовним втіленням. Провідним принципом міжнародної політики своєї держави імператор російський обрав максимальне дистанціювання від європейської політики із одночасним налагодженням добрих відносин з усіма її акторами, уникнення війн, у тому числі і з Францією Бонапарта, перспективи союзу з якою вважалися ним цілком реальними⁴. А.Є. Чарторийський був дещо іншої думки: ще до свого призначення заступником міністра зовнішніх справ, на зустрічі Негласного комітету 22 липня 1801 р. він, хоча і підтримував Олександра у його намаганнях налагодити відносини з французами, проте наголошував на тому, що Росія має бути готовою виступити з позиції сили, якщо Наполеон не відмовиться від своїх експансивних намірів⁵. До того ж, поляк загалом був прихильником більш активної зовнішньополітичної ролі Росії в Європі: «Ідея [ізоляції]... має недолік у тому, що зводить до незначного і

¹ Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 1..., p. 291-292.

² Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 1..., p. 305.

³ Там же.

⁴ Scott H. M. The Birth of a Great Power System 1740–1815..., p. 301-303.

⁵ Zawadzki W.H. A Man of Honour. Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland 1795–1831..., p. 63.

приниженого статусу державу, яка дотримується її надто буквально..., роблячи це, вона ризикує стати васалом і знаряддям більш підприємливих і активних держав»¹.

Ці міркування князя частково лягли в основу запропонованої ним великої програми зовнішньої політики Російської імперії, яка була подана імператору в 1803 р. в розгорнутому меморандумі під назвою «Про політичну систему, якої має дотримуватись Росія»². На цей момент Чарторийський вже заміщав на посаді міністра серйозно хворого графа Воронцова³, через що зазначений документ можна цілком справедливо вважати повноправною зовнішньополітичною доктриною, що відобразила інтелектуальні, ідейні, філософські й політичні постулати, яких князь дотримувався на цьому етапі свого життя. Зазначений меморандум був представлений у вигляді цілісної концепції, заснованій на низці загальних принципів, що визначали напрями зовнішньої політики держави. Будучи вихованим епохою Просвітництва, Чарторийський вважав ключовою опорою діяльності будь-якого державного діяча зокрема і політики країни загалом прагнення до загального людського блага. У цьому ж ідейно-просвітницькому контексті він був переконаний і в тому, що в усьому, у тому числі і в міжнародній політиці, існував природний порядок речей, дотримання якого є необхідною умовою тривалого, стійкого миру та геополітичної стабільності⁴.

Такий порядок А.Є. Чарторийський не пов'язував виключно з дотриманням «балансу сил» між провідними державами; радше, основними суб'єктами політики виступають народи, нації, а вирішення національних питань

¹ Czartoryski A. J. *Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I*. Vol. 1..., p. 280.

² Zawadzki W. H. *Prince Adam Czartoryski and Napoleonic France, 1801–1805: A Study in Political Attitudes* // *The Historical Journal*. 1975. Vol. 18, No. 2, p. 250. URL: <http://www.jstor.org/stable/2638488> (дата звернення 16.02. 2025)

³ Grimsted P. *The foreign ministers of Alexander I: Political attitudes and the conduct of Russian diplomacy, 1801–1825*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, p. 96-97.

⁴ Brykczynski P. *Prince Adam Czartoryski as a liminal figure in the development of modern nationalism in Eastern Europe at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries* // *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 2010. Vol. 38, No. 5. p. 660. URL: https://www.researchgate.net/publication/232884781_Prince_Adam_Czartoryski_as_a_liminal_figure_in_the_development_of_modern_nationalism_in_Eastern_Europe_at_the_turn_of_the_eighteenth_and_nineteenth_centuries (дата звернення 20.02. 2025)

є головною передумовою встановлення довготривалого миру в Європі¹. На думку князя, численні конфлікти та загальна політична нестабільність континенту спричинені саме неузгодженістю національних (природних) і політичних кордонів². Звідси в тексті меморандуму логічно виникає ідея того, що загальноєвропейський мир стане можливий лише тоді, коли кожний народ отримає власну державу³. Проте, Чарторийський тут же визнає, що такий розвиток подій малоймовірний у короткостроковій перспективі, і натомість пропонує зосередити увагу на створенні міжнаціональних федеративних асоціацій – німецької, італійської та слов'янської⁴.

Російська держава в цій зовнішньополітичній програмі, заснованій на просвітницькій моралі, виступала в якості захисника поневолених і пригноблених, нездатних самотійно забезпечити власну самотійність, і першочергово – слов'янських народів, до яких Чарторийський відносить і поляків⁵. Таким чином, у цьому документі князь повертає проблему Польщі в адженду зовнішньої політики Росії, по суті підготувавши тим самим фундамент для двох варіантів її вирішення: відновлення під протекцією Російської імперії польської державності з її республіканськими владними інститутами або ж інкорпорацію поляків у теоретичну панславістську федерацію, в межах якої його співвітчизники отримають чималі можливості для втілення в життя власних національних вимог, оскільки традиційно мають значну моральну, культурну, політичну перевагу над росіянами⁶.

Основою нової архітектури європейської безпеки, згідно меморандуму, мав стати міцний союз між Росією та Великою Британією (саме на її політико-конституційну систему має, на думку князя, спиратися російське керівництво)⁷ –

¹ Czartoryski A. J. Pamiętniki i memoriały polityczne (1776-1809)..., s. 357.

² Kukiel M. Czartoryski and European Unity 1770-1861..., p. 31.

³ Brykczynski P. Prince Adam Czartoryski as a liminal figure in the development of modern nationalism in Eastern Europe at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries..., p. 661.

⁴ Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski 1770-1861..., s. 79.

⁵ Morley C. Alexander I and Czartoryski: The Polish Question from 1801 to 1813 // The Slavonic and East European Review. 1947. Vol. 25, No. 65, p. 408. URL: <http://www.jstor.org/stable/4203862> (дата звернення 14.02. 2025)

⁶ Handelsman M. Adam Czartoryski. T. I..., p. 129.

⁷ Grimsted P. The foreign ministers of Alexander I..., p. 116.

двома великими державами, які в очах А.Є. Чарторийського не мали територіальних суперечностей на континенті, проте розділяли спільного супротивника у вигляді бонапартистської Франції, загроза домінації якої в Західній Європі видавалась князю цілком реальною та небезпечною з точки зору збереження геополітичної рівноваги¹. У цьому союзі Росія за британської підтримки мала взяти на себе унікальну роль морального арбітра та гаранта нового, мирного і справедливого порядку на європейських теренах. На перший погляд ідеалістичний, випереджаючий свій час (ідеї націоналізму та панславізму стануть вагомим явищем суспільно-політичного життя Європи лише у другій половині XIX ст.) проєкт Чарторийського 1803 р. сутнісно містив у собі чималу долю прагматизму, запропонувавши механізм безпрецедентного розширення російського впливу в Європі не через грубі завоювання, як раніше, а шляхом непрямого, наднаціонального лідерства, встановлення протекторату над новоствореними національними або ж федеративними утвореннями. Такий підхід дозволяв забезпечити Росії домінуюче становище на континенті, що слугувало цілям Олександра I, і водночас вирішити польське питання у вигідний чи принаймні прийнятний для свого власного бачення спосіб.

«Велика система» А.Є. Чарторийського стала фундаментальною основою тієї роботи, яку він провадитиме в короткий дворічний період повноправного керівництва зовнішньою політикою Російської імперії. У січні 1804 р. Олександр I прийняв відставку графа О. Воронцова, після чого князь спочатку отримав титул виконуючого обов'язки міністра, а вже 7 лютого формально зайняв вакантну посаду². Пропозиція такого призначення виходила від самого імператора та була прийнята А.Є. Чарторийським насамперед через велику особисту лояльність до свого друга, впевненість у його здатності змінити власну країну шляхом реформ, а Європу – запровадженням кардинально нової системи міжнародних відносин³. Розробка деталей і реалізація останньої була

¹ Zawadzki W. H. Prince Adam Czartoryski and Napoleonic France, 1801–1805: A Study in Political Attitudes..., p. 251.

² Grimsted P. Grimsted P. The foreign ministers of Alexander I..., p. 111.

³ Czartoryski A. J. Pamiętniki i memoriały polityczne (1776-1809)..., s. 396.

першочерговою місією А.Є. Чарторийського, у межах якої він визначив за головну мету позитивно вплинути на долю власної батьківщини¹.

Отримання вихідцем з Речі Посполитої однієї з провідних урядових посад імперії одразу викликало низку питань у придворному середовищі російських аристократів-традиціоналістів², більшості з яких було відомо про національно патріотичний характер світогляду нового міністра. Наприклад, відставний генерал від інфантерії, князь Петро Петрович Долгоруков (1744–1815), вважав, що А.Є. Чарторийський відстоюватиме на своєму пості не російські, а передовсім польські інтереси³. Навіть імператриця Єлизавета, коханка князя, думала, що той керувався «злыми намірами»⁴, прийнявши пропозицію Олександра. Втім, переважна частина росіян, так чи інакше причетних до адміністрації та дипломатичного корпусу імперії, поставилися до такого кар'єрного злету А.Є. Чарторийського задовільно, а деякі навіть і позитивно. Яскравим свідченням такого ставлення є лист племінника графа О. Воронцова, Дмитра Павловича Татіщева, який працював у Міністерстві закордонних справ і в квітні 1804 р. дав таку оцінку своєму керівникові: «Він мав здоровий глузд стати росіянином..., є надбанням, з якого наша країна могла б тільки виграти..., зміцнений дружбою імператора і особливо своїми чесними поглядами, він зрештою змусить замовкнути своїх критиків, які вперто повторюють: він же поляк!»⁵.

Ключовою проблемою у зовнішній політиці Російської імперії в період міністерської каденції А.Є. Чарторийського була наполеонівська Франція, протистояння експансії якої стало наріжним каменем ідейної та практичної сторони міжнародної роботи князя⁶. У фокусі перших тижнів перебування міністра на посаді опинилося питання щодо європейської частини Османської

¹ Czartoryski A. J. *Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I*. Vol. 2. London: Remington & Co., Publishers, 1888, p. 2.

² Handelsman M. *Adam Czartoryski*. T. I..., p. 40.

³ Zawadzki W.H. *A Man of Honour. Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland 1795–1831...*, p. 93.

⁴ Цит. за: Czartoryski A. J. *Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I*. Vol. 2..., p. 3.

⁵ Цит. за: Zawadzki W.H. *A Man of Honour. Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland 1795–1831...*, p. 93.

⁶ Skowronek J. *Antynapoleonskie koncepcje Czartoryskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1969, s. 36.

імперії, у якій спостерігалось зростання активності французьких агентів¹, яке свідчило про намагання Наполеона поширити власний вплив і на цей регіон. Поступове послаблення Туреччини в ході XVIII ст. перетворило населені переважно християнами східного віросповідання Балкани, контрольовані зі Стамбула, на природню точку зіткнення інтересів кількох великих держав, насамперед Росії та Австрії². Тим не менш, протягом цього часу жодна з країн-сусідів Туреччини не виробила системної Балканської політики – це упущення і намагався виправити А.Є. Чарторийський, намагаючись відвести регіону важливу роль у власній зовнішньополітичній програмі.

Князь виступав за значне збільшення інтересу Російської імперії до Балкан з огляду на передбачувану ним дезінтеграцію Османської імперії та значне послаблення спроможностей турків чинити спротив спробам сусідніх держав поширити свій вплив на ці терени³; кінцевою метою такої політики для А.Є. Чарторийського була емансипація тутешніх греків і слов'янських етносів, здійснення якої б сприяло відновленню польської держави: «Між імператором і мною існувала невимовна домовленість щодо того, що цей принцип [створення національної держави] може бути так само застосованим і до Польщі»⁴. Основна увага в даному контексті приділялася Республіці Семи Островів, що з 1801 р. перебувала під спільним російсько-османським протекторатом. Розташована поблизу західного берега Греції, Республіка вважалася міністром не лише важливим військовим форпостом проти експансивних намірів французів у Південній Європі, але і ядром майбутньої грецької державності, що зрештою мала охопити всю територію проживання греків⁵.

Доля еллінів нерозривно пов'язувалася з діями Франції, які А.Є. Чарторийський мав намір випередити, виступаючи за проголошення грецької незалежності у тому чи іншому вигляді (остаточного плану не існувало,

¹ Kukiel M. Czartoryski and European Unity 1770-1861..., p. 31.

² LeDonne J. The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650-1831..., p. 59-60.

³ Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski 1770-1861..., s. 90.

⁴ Цит. за: Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 2..., p. 11.

⁵ Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 2..., p. 91.

хоча розглядалася, наприклад, ідея створити «східну імперію», яку мав би очолити Костянтин Романов, брат імператора)¹. Попри всі зусилля очільника російського МЗС, остаточне рішення завжди залишалося за Олександром І, який зайняв виразно вичікувальну позицію: «Імператор не бажає ні прискорювати події, ні створювати їх»² – так лаконічно її описував поляк в березні 1804 р. у листі до графа Джорджіо Моченіго (1762–1839), російського представника на о. Корфу.

Ще однією можливістю дати старт власній «великій системі» в межах Балканського регіону для новопризначеного міністра стало Сербське повстання, що спалахнуло проти османського правління наприкінці зими 1804 р. Метою повстанців було проголошення широкої автономії Сербії всередині Османської імперії, якої вони мали намір досягти за посередницької допомоги Росії. А.Є. Чарторийський у листопаді 1804 р. зустрівся в Петербурзі з керівниками повстання. За результатами зустрічі було домовлено про надання повсталім фінансової, організаційної та дипломатичної підтримки; в якості тимчасового рішення їхньої проблеми князь запропонував створити автономну сербську територію, якою б керував обраний із сербів губернатор, зобов'язаний надавати військову та економічну допомогу султану в разі ведення війни³. Про більше і не йшлося – А.Є. Чарторийський, попри всі свої особисті симпатії до національних рухів на Балканах і бажання шляхом їхньої підтримки закласти фундамент федерації слов'янських народів (відповідно до «великої системи»), поставив державні інтереси вище за власні ідейні принципи, які протирічили нагальній потребі збереження союзу з Османською імперією та недопущення її переходу на бік Франції.

Балканський напрям роботи міністра закордонних справ Російської імперії, перспективний з точки зору реалізації вище згадуваного бачення системи

¹ Zawadzki W.H. A Man of Honour. Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland 1795–1831..., p. 97.

² Цит. за: Zawadzki W.H. A Man of Honour. Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland 1795–1831..., p. 97.

³ Nenadovic M. The Memoirs of Protota Matija Nenadovic / ed. L.F. Edwards. Oxford: Clarendon Press, 1969, p. 113–118.

міжнародних відносин, відійшов на другий план унаслідок непередбачуваного розвитку подій у Західній Європі. 14 березня 1804 р. спеціальний загін французьких драгунів захопив у полон Луї де Бурбона, який проживав у Бадені і до того був заочно звинувачений урядом Франції за участь у змові¹. Через тиждень герцог Енгієнський був страчений, і ця новина сколихнула більшість аристократів і урядів континенту, зокрема і російський². Для А.Є. Чарторийського, який до того не виключав можливості вести перемовини з Бонапартом з приводу створення континентальної системи безпеки³, ця подія стала поворотною точкою, що остаточно визначила антинаполеонівську спрямованість веденої ним політики та подальшої діяльності загалом.

У своїх мемуарах А.Є. Чарторийський характеризує вбивство представника дому Бурбонів і всю операцію, яка йому передувала, відкритим «порушенням справедливості та міжнародного права»⁴. На початку квітня міністр написав внутрішній меморандум, у якому наголошував на необхідності повного розриву відносин із Францією, що і сталося після схвалення викладених у документі міркувань імператором⁵. Погоджуючись із князем, маємо наголосити на безпрецедентності цього рішення: герцог Енгієнський не був ніяк пов'язаний ні з правлячою родиною Романових, ні з російським урядом як таким, а особисто Олександр протягом певного часу був прихильником укладення союзу з французами⁶; «єдиною причиною розриву стало порушення міжнародного права»⁷ – так його сутність характеризує поляк, у баченні якого дотримання чітко визначених норм у міждержавних, колективних європейських відносинах є основою стабільності та миру в Європі.

¹ Roberts A. Napoleon the Great. London: Penguin Books, 2014, p. 417.

² Esdaile C. Napoleon's Wars: An International History, 1803–1815. London: Penguin Books, 2008, p. 192-193.

³ Zawadzki W. H. Prince Adam Czartoryski and Napoleonic France, 1801–1805: A Study in Political Attitudes..., p. 255-256.

⁴ Цит. за: Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 2..., p. 15.

⁵ Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 2..., p. 16-28.

⁶ Ragsdale H. Russian foreign policy, 1725-1815 / The Cambridge History of Russia: Vol. 2, Imperial Russia, 1689–1917 / ed. Lieven D. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, p. 519-521.

⁷ Цит. за: Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 2..., p. 28.

Після того, як 18 травня 1804 р. Наполеон проголосив себе імператором, а Францію – імперією¹, у свідомості А.Є. Чарторийського склалося остаточне уявлення про те, якими будуть подальші дії Бонапарта. Новий титул явно відсилав до держави Карла Великого, що простягалися за межі тогочасних французьких кордонів, а також прямо кидав виклик легітимності правителів Священної Римської імперії, територія якої мала б стати логічним напрямком наполеонівської експансії. Ідея «універсальної монархії», запропонована Європі Наполеоном, відтак становила найбільшу загрозу тій неоднполярній системі міжнародних відносин, яку відстоював А.Є. Чарторийський.

Перемога у політичному та світоглядному протистоянні з імператором Франції для міністра закордонних справ Росії видавалася неможливою без залучення на свою сторону Британської монархії. На цьому А.Є. Чарторийський знову наголосив у вищезгаданому меморандумі, написаному для Олександра І у зв'язку з вбивством герцога Енгієнського: «...Його імператорська величність може бути впевнений, що знайде в Англії, якщо буде необхідно, надійного союзника, завжди готового приєднатися до нього»². До цього альянсу-коаліції, над якою князь працював з середини весни 1804 р., він прагнув залучити також Пруссію та Австрію, проте перша зайняла традиційну для себе нейтральну позицію і 28 червня навіть офіційно визнала новий титул Наполеона, а уряд другої не бажав вкотре зіткнутися один на один супроти бонапартівської армії і побоювався удару в тил з боку свого німецького сусіда³. Зрештою, перемовини з обома потенційними коаліціантами зайшли в глухий кут, через що всі сподівання та дипломатичні зусилля А.Є. Чарторийського виявилися спрямованими на Сполучене Королівство.

Місія доведення коаліційної пропозиції російського міністерства закордонних справ до британського уряду була покладена на М. Новосільцева, який вільно володів мовою, мав чимало знайомств серед британських політиків

¹ Chandler D. The Campaigns of Napoleon. New York: Scribner, 1973, p. 317.

² Цит. за: Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 2..., p. 20.

³ Esdaile C. Napoleon's Wars: An International History, 1803–1815..., p. 195.

і дипломатів¹, був відданий ідейно й особисто Олександрові I з часів Негласного комітету. Наприкінці вересня 1804 р. неофіційний перемовник отримав з рук А.Є. Чарторийського затверджені імператором дві інструкції, одна з яких призначалася для англійських урядовців, зокрема прем'єр-міністра Вільяма Пітта (1759–1806), а інша містила деталі пунктів, які вони мали намір нав'язати своїм потенційним союзникам². Змістовно ці документи загалом і в деталях повторювали концепти, викладені князем у меморандумі 1803 р., а саме ідеї про природні кордони, національні державні утворення, об'єднані разом у федерації під патронатом «великих держав», упорядковане міжнародне законодавство та створення цілковито нової системи колективної безпеки. Остання поставала у візії А.Є. Чарторийського як ліга «малих» і «великих» країн Європи, об'єднаних прагненням оберігати загальноєвропейський мир, з інститутом постійних міждержавних консультацій і нависаючого над усією цією конструкцією альянсу Росії й Англії³.

Функціонування поданої в інструкціях М. Новосільцеву структури колективної безпеки повністю залежало від тісної, скоординованої в загальних і детальних аспектах співпраці петербурзького та лондонського урядів. В уявленні А.Є. Чарторийського успішність проекту та російсько-англійського союзу зокрема забезпечувалася тим, що «протягом багатьох років між ними [Росією та Англією] не було ні ревнощів, ні конфлікту інтересів»⁴. «Природність» або ж закономірність альянсу між Сполученим Королівством і Російською імперією пояснювалася тим, що інтереси обидвох держав у європейських справах не лише не мали жодної точки зіткнення, але і сходилися в одному – протистоянні зростанню французької могутності. Британці були сконцентровані на здобутті якнайбільших економічних прибутків від своїх далеких імперських володінь, загроза яким за умов продовження наполеонівської експансії була неминучою;

¹ Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 2..., p. 36.

² Schroeder P.W. The Transformation of European Politics, 1763-1848..., p. 257-258.

³ Morley C. Czartoryski's Attempts at a New Foreign Policy under Alexander I // American Slavic and East European Review. 1953. Vol. 12, No 4, p. 477-479. URL: <http://www.jstor.org/stable/3004225> (дата звернення 11.02.2025)

⁴ Цит. за: Kukiel M. Czartoryski and European Unity 1770-1861..., p. 31.

зовнішньополітичним пріоритетом Росії у цей момент часу стало недопущення виникнення «універсальної монархії» Бонапарта, яка прямо протирічила планам імператора та А.Є. Чарторийського перетворити країну на європейського гегемона.

Антифранцузький характер напрацьованого російсько-англійського союзу визначав і зміст проєкту князя, у якому ним були закладені основи майбутньої коаліції, мета якої – позбавити Європу та Францію від Бонапарта. У цьому контексті на перший план висувалася ідея організації інформаційної кампанії, яка передбачала поширення серед французів тезису про те, що війна вестиметься не проти них, а проти деспотичного уряду Наполеона І, який нібито тероризує як власне населення, так і контрольовані французькими окупаційними силами країн Європи¹. Крім цього, А.Є. Чарторийський окреслив у переговорних інструкціях: після повалення влади корсиканця французи будуть вільними обрати будь-яку форму правління та уряд, який тільки забажають².

Британці підтримали зазначені пропозиції та загалом ідею знову об'єднатись у протистоянні Франції, проте відкинули усі інші пункти, які містили довгострокове бачення А.Є. Чарторийським післявоєнного облаштування політичного порядку в Європі³. Уряд В. Пітта хоч і виступав за необхідність відновлення законності та спокою у міжнародних відносинах, проте перш за все прагнув досягти підтримки Росії в поточній війні проти Бонапарта, відкладаючи тим самим питання про майбутнє європейської політики на потім⁴. Попри те, що Олександр І і А.Є. Чарторийський виявилися незадоволеними попереднім договором, з яким М. Новосільцев повернувся в Петербург⁵, фактично у ході проведених перемовин був закладений фундамент третьої антифранцузької коаліції, а також все ж зроблені перші конкретні пропозиції щодо післявоєнного облаштування Європи. Розроблені А.Є. Чарторийським,

¹ Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 2..., p. 45-46.

² Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 2..., p. 46.

³ Ward A.W., Gooch G.P. (ed.). The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783-1919. Vol. 1: 1783-1815. Cambridge: Cambridge University Press, 1922, p. 336.

⁴ Ward A.W., Gooch G.P. (ed.). The Cambridge History of British Foreign Policy..., p. 337.

⁵ Grimsted P. Grimsted P. The foreign ministers of Alexander I..., p. 131.

вони передбачали конфедеративну модель взаємодії, де кожна «нація» у своїх етнічних кордонах отримала б самостійність та змогу розвиватися відповідно до власних національних інтересів, але в межах спільної загальноєвропейської системи політичної та безпекової координації.

11 квітня 1805 р. після кількомісячних перемовин була підписана англо-російська конвенція, яка сформулювала зміст і програму антифранцузької коаліції. Документ передбачав формування 500-тисячної коаліційної армії, яка оплачувалась субсидіями уряду Сполученого Королівства, визначав за потенційних коаліціантів Австрію, Пруссію, Швецію, Данію, Іспанію та Данію; союзники зобов'язувались не підписувати сепаратних мирних угод із Францією, а також вести на її території агітацію проти правління Наполеона. Крім цього, згідно тексту угоди, після перемоги мав би бути скликаний генеральний конгрес, присвячений розробці та детальному оформленню нової системи колективної європейської безпеки, в основі якої закладалися ті принципи, що відстоював А.Є. Чарторийський. Так, у текст конвенції була включена ідея про необхідність створення всеосяжного і справедливого міжнародного права та становлення федеративної політичної моделі для менших національних держав, яка б захищала їх від амбіцій провідних країн континенту¹.

Підписання цього договору фактично означало, що Росія вступала у війну з Францією на боці Великої Британії. 16 липня 1805 р. до коаліції, попри свої попередні відмови, зрештою офіційно долучилась Австрійська монархія², підтримка якої дозволяла російським військам досягти Центральної Європи – основного театру воєнних дій. У цей же час тривалі спроби коаліціантів і особисто Олександра I втягнути у протистояння з Наполеоном нейтральне Пруське королівство продовжували зазнавати невдач³, через що А.Є. Чарторийський, який не довіряв пруським намірам «нейтралітету», очікуючи, що вони вступлять у війну на боці Бонапарта⁴, запропонував

¹ Zawadzki W.H. A Man of Honour. Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland 1795–1831..., p. 118-119.

² Scott H. M. The Birth of a Great Power System 1740–1815..., p. 315.

³ Там же.

⁴ Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 2..., p. 96.

імператору вирішити цю проблему рішуче, радикально та з найбільшою вигодою для себе. У своїх мемуарах князь зазначав, що він «із задоволенням передбачав необхідність знехтувати її [Пруссії] інтересами у разі відмови [вступати в коаліцію], бо в такому разі Польща була б проголошена королівством під скіпетром Олександра. Його б зустріли з ентузіазмом, бо на той час це був єдиний можливий спосіб відродити Польщу, про яку забула навіть Франція»¹.

Названий німецькими істориками «Mordplan gegen Preussen» («план з вбивства Пруссії»)² став кульмінацією всього попереднього життєвого досвіду А.Є. Чарторийського та його на той момент недовгої політичної кар'єри. Мета відновлення Польщі завжди перебувала у фокусі діяльності князя, який лише очікував подібного слушного моменту у міжнародній політиці для того, щоб втілити свою заповітну мрію в реальність. Разом із тим, «Мордплан» мав і виразно практичний вимір: повернення польської держави на карту Європи мало б стати першим кроком у справі формування нової загальноєвропейської політичної системи.

Увесь ентузіазм А.Є. Чарторийського був спрямований на здійснення зазначеного плану, успішність якого залежала лише від відмови Пруссії вступати в коаліцію. Олександр I, який перебував у дружніх стосунках з королівською родиною останньої, попри всі спроби міністра закордонних справ переконати його в необхідності рішучого виступу, не поспішав із остаточним рішенням, до останнього не відкидаючи можливості досягти домовленості мирним шляхом³. Вирішальний момент кризової ситуації настав у вересні-жовтні 1805 р., коли російські війська впритул підійшли до прусського кордону, а імператор гостював у Пулавському маєтку Чарторийських, де всі присутні очікували на прийняття ним, здавалося б, невідворотного рішення про відродження Польщі та початку війни на польських теренах Пруссії⁴. Попри всі сподівання поляків, що зібралися

¹ Цит. за: Czartoryski A. J. *Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I*. Vol. 2..., p. 96.

² Morley C. *Czartoryski's Attempts at a New Foreign Policy under Alexander I...*, p. 481.

³ Skowronek J. *Antynapoleonskie koncepcje Czartoryskiego...*, s. 209-211.

⁴ Zdrada J. *Historia Polski 1795-1914...*, p. 42-43.

там же, і особисто А.Є. Чарторийського¹, перемогла вичікувальна позиція Олександра I: усередині жовтня французькі війська порушили нейтралітет Пруссії, після чого були ініційовані прямі перемовини між російським і пруським правителями. У результаті переговорів була укладена Потсдамська угода 3 листопада 1805 р., за умовами якої Пруське королівство фактично погодилося вступити в антифранцузьку коаліцію².

Досягнення першочергової мети імператора стало політичною та особистою поразкою для А.Є. Чарторийського, розчаруванню якого в діях Олександра I не було меж: «Я завжди картатиму себе за те, що обставини змусили мене підписати такий згубний договір»³. Невдачу спроби пов'язати вирішення польського питання з протистоянням Наполеону сам князь пояснював нерішучим характером свого друга⁴, який упустив якнайкращий момент для насадження російської гегемонії в Європі та закладення основ нової системи міжнародних відносин. На нашу ж думку, пруський гамбіт А.Є. Чарторийського виявився недієздатним через саму сутність антифранцузької коаліції, в основі якої лежав прагматизм великої політики, а не ідеї національного визначення чи федералізму, які сповідував князь. Відтак концепції міністра, що спиралися на просвітницький моральний імператив і передбачали гуманізацію міжнародної політики, натрапила на поки непереборні межі старої системи державних інтересів.

У цьому контексті провал «Мордплану» у 1805 р. символізував не лише персональну драму А.Є. Чарторийського, але й крах спроби поєднати ідеали Просвітництва з імперськими політичними та дипломатичними реаліями. Спантичений, розчарований і переможений ними, князь із того моменту фактично втратив інтерес і будь-яке бажання продовжувати свою роботу в міністерстві закордонних справ. Після катастрофічної поразки сил союзників у

¹ Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski 1770-1861..., s. 106.

² Scott H. M. The Birth of a Great Power System 1740-1815..., p. 318.

³ Czartoryski A. J. Mémoires du prince Adam Czartoryski et correspondance avec l'empereur Alexandre Ier. T. 2. Paris: E. Plon, 1887, p. 106.

⁴ Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 2..., p. 98.

битві під Аустерліцом 2 грудня 1805 р.¹ міністр опинився під величезним тиском зі сторони партії прихильників традиційного реалізму в зовнішній політиці: автора третьої антифранцузької коаліції критикували з усіх сторін, звинувачуючи його в несприятливому для Росії розвитку подій, прихильності до Бонапарта, роботі на Польщу тощо². З початком 1806 р. він, як наслідок, втрачає свій колишній вплив на зовнішню політику імперії, тоді ж уперше подає у відставку, яка зрештою була прийнята імператором лише в середині того року³.

Підсумовуючи вище написане, необхідно констатувати, що в період 1795–1806 рр. А.Є. Чарторийський пройшов стрімкий шлях від політичного заручника до одного з найвпливовіших державних діячів Російської імперії та провідного ідеолога її зовнішньої політики. Завдяки особистій дружбі з Олександром та залученню до Негласного комітету, він отримав можливість інтегрувати у російську політичну практику ідеї Просвітництва та власне бачення справедливого міжнародного устрою. «Велика система» зовнішньої політики князя, заснована на принципах національного самовизначення, федералізму та ідеї колективної безпеки, стала спробою поєднати особисті моральні, національні імперативи із державними інтересами імперії.

Попри значний особистий і інституційний вплив, діяльність князя наштовхнулася на обмеження традиційної імперської політики, суперечності між моральними принципами та реаліями великої дипломатії, а також на нерішучість Олександра I, який виступав у ролі останньої інстанції процесу прийняття рішень. Ці фактори, провал «Мордплану» 1805 р. та катастрофа третьої антифранцузької коаліції не лише зумовили невдачу спроби А.Є. Чарторийського відродити Польщу шляхом створення нової міжнародної конфігурації сил, але й поклали край міністерській кар'єрі князя. Цей період засвідчив амбітність його політичного мислення, але також продемонстрував

¹ Gates D. *Napoleonic Wars, 1803–1815*. London, New York: Arnold, 1997, p. 34–38.

² Павлюк В.В. Польське питання і слов'янська проблема у зовнішньополітичних планах Адама Чарторийського // *Studia politologica Ucraino-Polona*. Вип. 4, 2014, с. 259. URL: <https://journals.urau.ua/spup/article/view/167609> (дата звернення 01. 11. 2024)

³ Morley C. Czartoryski as a Polish Statesman // *Slavic Review*, 1971, Vol. 30, No. 3, p. 608. URL: <https://www.jstor.org/stable/2493546> (дата звернення 11. 02. 2025)

межі можливого для польського аристократа в структурі російської державної влади.

2.3. А.Є. Чарторийський у боротьбі за польську державу: від Тільзиту до Відня (1807–1815)

Наступний відтинок життя і кар'єри А.Є. Чарторийського, початок якого визначило завершення роботи на посаді міністра закордонних справ Російської імперії, триватиме протягом подальших 24 років, позначених неформальними і напівформальними підходами у дипломатичній і політичній діяльності князя. Спрямована на актуалізацію та вирішення польського питання, вона, втім, із найперших місяців зіткнулася з, на перший погляд, непереборною перешкодою - відсутністю реальних механізмів впливу на ухвалення необхідних для того рішень на високих державному та міждержавному рівнях. Позбавлений посади в імперському уряді, князь був вимушений відшукувати нові форми роботи на благо власної батьківщини, маючи намір стати на чолі багатовекторної боротьби за Польську державу.

Попри втрату своєї керівної ролі, А.Є. Чарторийський все ще залишався членом російського Сенату, а також зберіг за собою посаду куратора Віленського навчального округу (призначений 1803 р.), адміністративні межі якого охоплювали й польські губернії у складі Росії¹. До того ж, політично вмотивований розрив з Олександром I не мав значного впливу на їхні дружні особисті стосунки, у яких А.Є. Чарторийський продовжив вільно висловлювати власні думки щодо зовнішньої політики держави загалом і польських справ зокрема. Наприкінці 1806 р., коли Велика Армія Французької імперії після низки перемог над Пруссією впритул наблизилась до польських теренів², він написав імператору спеціальну записку під заголовком «Про необхідність відновлення

¹ Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі..., с. 619

² Chandler D. The Campaigns of Napoleon..., p. 475.

Польщі для зупинення Бонапарта»¹. У цьому тексті князь визначив, що Польща стала центром зіткнення геополітичних прагнень Росії та Франції, а польські землі перетворилися на більш ніж вірогідний військово-матеріальний аванпост французів для подальшої боротьби з Російською імперією. Щоб випередити імператора французів, А.Є. Чарторийський запропонував Олександрю І якнайшвидше проголосити себе королем Польщі та відновити її самостійність, перетворивши польські терени на підконтрольний цареві бар'єр проти експансивних прагнень Наполеона².

Крім цього, А.Є. Чарторийський також висунув пропозицію політичного устрою Польської держави, який базувався б на автономності місцевого уряду, політичних традиціях Речі Посполитої та виняткових повноваженнях монарха у сфері державного управління. Намагаючись передбачити претензії російського політичного естеблішменту щодо надмірної самостійності польських теренів, дипломат навів у якості прикладу облаштування Австрійської імперії: «Угорське королівство, незважаючи на надані йому свободи та прерогативи, вже цілі століття є прикладом вірності та надійної підтримки Австрії»³. Фактично, князь виступав за відновлення Польщі як окремого напівзалежного, напівсамостійного автономного утворення в складі Росії. Наголошуючи на тому, що поляки будуть неабияк задоволені такою зміною власного становища, а також довіку вдячні російському імператору, А.Є. Чарторийський знову заохочував останнього до рішучіших дій⁴.

Як і до того, сподівання князя на те, що Олександр І врешті-решт схвалить потрібне для нього рішення, виявилися марними. Запізньою стала його спроба організувати на початку 1807 р. збройний спротив поляків проти французького панування: генерали Томаш Вавжецький і Карл Князевич відмовилися від пропозиції зустрітися з Олександром І⁵. На боці Бонапарта в цей же час воював

¹ Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 2..., p. 165.

² Там же, с. 166-167

³ Цит. за: Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 2..., p. 168

⁴ Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 2..., p. 166-170

⁵ Kukiel M. Czartoryski and European Unity 1770-1861..., p. 83-84.

польський легіон під командуванням Юзефа Понятовського, а в Варшаві за підтримки Франції з січня того ж року почав діяти тимчасовий уряд на чолі зі Станіславом Малаховським¹. Тим самим ініціатива у польському питанні опинилася в руках Наполеона I, який, на відміну від свого російського візаві, виявився готовим на більш рішучі та нестандартні рішення, яких вимагала побудова його власної системи міжнародних відносин.

Після переможної для французького імператора битви під Фрідландом (14 червня 1807 р.)² війна четвертої коаліції фактично завершилась. Кількамісячні спроби А.Є. Чарторийського переконати Олександра I у вигоді існування відновленої під російським протекторатом Польщі виявилися безуспішними³. 25 червня 1807 р. розпочалася особиста зустріч двох імператорів у Тільзіті, за результатами якої було прийнято компромісне рішення щодо польського питання: Тільзитський мирний договір передбачав створення підконтрольного Франції Варшавського герцогства на чолі з королем Саксонії, а також передачу Білостоцького округу Російській імперії⁴. Умови миру були прямо протилежними запропонованим князем рішень польського питання та його «великої системи», хоча можливість їх імплементації була цілком реальною: під час перемовин Наполеон пропонував Олександрові прусські землі Польщі та польську корону, на що той відповів відмовою, не бажаючи послаблення Пруссії, яка, згідно цієї пропозиції, не отримала б територіальної компенсації деінде⁵.

Реакція А.Є. Чарторийського на Тільзитський мир була різко негативною – він всерйоз роздумував над тим, щоб покинути територію Росії та службу на своїх посадах⁶. Мрії про відновлену Польщу та збалансовану, справедливую систему міждержавних відносин в Європі були розбиті реаліями великої прагматичної політики двох імперій, що уклали тимчасовий союз, вістря якого було спрямоване на Сполучене Королівство – країну, яку князь вважав головним

¹ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів..., с. 265.

² Roberts A. Napoleon the Great..., p. 454-455.

³ Zawadzki W.H. A Man of Honour. Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland 1795–1831..., p. 178-181.

⁴ Zawadzki H. Between Napoleon and Tsar Alexander: The Polish Question at Tilsit, 1807 // Central Europe, 7(2), 2009, p. 119-124. URL: <https://doi.org/10.1179/147909609X12490448067244> (дата звернення 07. 04. 2025)

⁵ Zawadzki H. Between Napoleon and Tsar Alexander: The Polish Question at Tilsit, 1807..., p. 113.

⁶ Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski 1770-1861..., s. 144.

потенційним союзником Російської імперії. Попри це, А.Є. Чарторийський повернувся до Петербурга, де в компанії своїх колег по Негласному комітету (М. Новосільцева, П. Строганова, В. Кочубея) намагався уникнути розриву з британським урядом, поширюючи памфлети їхнього спільного знайомого, сера Роберта Вільсона, у яких доводилася хибність такого рішення¹. Цього виявилось недостатньо, і 7 листопада 1807 р. відносини Росії з Британією були формально розірвані, після чого перша оголосила одностороннє ембарго на британські товари².

У липні 1808 р. перед початком запланованого від'їзду з російської столиці, князь написав для Олександра І спеціальний меморандум, який можна вважати завершальним політичним акордом, що маркував кінець його кар'єри у статусі високого державного службовця імперії. У ньому А.Є. Чарторийський відкрито критикував рішення імператора про союз з Францією, вважаючи, що він лише послаблював економіко-політичні спроможності Росії і слугував виключно інтересам іншої сторони. На думку колишнього міністра, Бонапарт, користуючись рамками цього альянсу, мав намір включити залишки Священної Римської імперії в підконтрольну собі Рейнську Конфедерацію, зруйнувати Австрію, Туреччину і зрештою напасти на Росію, заручившись підтримкою польської шляхти та звільнених з кріпацтва селян³. У тексті меморандуму А.Є. Чарторийський висунув пропозицію готуватися до протистояння з Наполеоном заздалегідь, ведучи секретні дипломатичні перемовини про союз з Британією, Австрією та Швецією⁴.

Розчарований в Олександрі, який не діяв у відповідності до його порад, невпевнений у власному баченні системи міжнародних відносин⁵ А.Є. Чарторийський поїхав до своїх батьків, які у той момент перебували на відпочинку в Угорщині. Не вселяла надії й бездіяльність імператора та

¹ Kukiel M. Czartoryski and European Unity 1770-1861..., p. 86.

² Ward A.W., Gooch G.P. (ed.). The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783-1919. Vol. 1: 1783-1815..., p. 365-366.

³ Handelsman M. Adam Czartoryski. T. I..., p. 74-75.

⁴ Там же

⁵ Zawadzki W.H. A Man of Honour. Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland 1795-1831..., p. 178-181.

російських військ щодо Польщі під час війни між Австрією та Францією 1809 р., наслідком якої було отримання Варшавським герцогством контролю над майже всіма етнічними польськими землями (Галіція, Краків і його околиці та ін.) за умовами Шенбрунського миру від 14 жовтня 1809 р.¹ У цей же час шляхтич Гуго Коллонтай (1750-1812), представник радикального крила польської аристократії, який нещодавно повернувся з ув'язнення в Росії, написав невелику роботу, у якій розглядав розширене Варшавське герцогство ядром майбутньої Речі Посполитої, що захищатиме східний кордон імперії Бонапарта². Більш помірковані шляхтичі так само, як і широкі верстви польського населення, виявляли неабияку прихильність до Наполеона, вважаючи засновану з його ініціативи Польську державу свого роду «Польським П'ємонтом», результатом планомірного розвитку якого стане кінцеве відновлення Польщі³.

А.Є. Чарторийський все ще був зобов'язаний виконувати свої посадові обов'язки, через що всередині літа 1809 р. повернувся до Петербургу та знову увійшов у близьке коло Олександра І. В одній із перших розмов по поверненні князь висловив своєму другові невдоволення з приводу антипольської конвенції, проєкт якої був частиною французько-російських перемовин щодо вирішення польського питання (про це він дізнався від М. Новосільцева) і передбачав недопущення будь-яких згадок про Польщу і поляків у міжнародних відносинах⁴. У тій же розмові А.Є. Чарторийський зазначив, що для його співвітчизників Варшавське герцогство було «привидом старої Польщі..., як нібито після смерті шанованої людини її дух повертається до нас і вселяє надію на те, що вона скоро повернеться до життя»⁵.

Тим не менш, перемовини між Францією і Росією щодо подальшої долі Польщі затягувалися, що співпало з загальним збільшенням напруги у

¹ Дильонгова Г. Історія Польщі 1795-1990 (пер. з польської М. Кірсенка). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007, с. 22

² Tokarz W. Ostatnie lata Hugona Kołłątaja (1794-1812). T.1. Kraków: Akademia Umiejętności, 1905, s. 28-30.

³ Reddaway W. F., Penson J. H., Halecki O., Dyboski R. The Cambridge History of Poland, Vol. 2: From Augustus II to Pilsudski (1697-1935)..., p. 248.

⁴ Czartoryski A. J. Mémoires du prince Adam Czartoryski et correspondance avec l'empereur Alexandre Ier. T. 2..., p. 210.

⁵ Цит. за: Czartoryski A. J. Mémoires du prince Adam Czartoryski et correspondance avec l'empereur Alexandre Ier. T. 2..., p. 219.

відносинах між двома державами: наприкінці 1810 р. російська влада відкрито відмовилася підтримувати збиткову для економіки країни континентальну блокаду проти Британії та ввела мита на товари з Франції¹. Після того Олександр І попросив А.Є. Чарторийського повідомити його про настрої місцевого польського населення. На початку 1811 р. князь у листі імператору написав, що громадяни й армія Варшавського герцогства прагнуть відродження й об'єднання батьківщини, встановлення конституційного управління. Водночас із цим вони не готові вдовольнитися лише збереженням тих переваг, які їм надав Бонапарт, який, до того ж, назагал вважається опорою майбутньої польської державності². Він намагався довести, що поляки потребують значно більшого, щоб перейти під покровительство Росії, а саме об'єднання всіх етнічних польських земель під одним скіпетром, відновлення Конституції 3 травня 1791 р. і створення умов для економічного відновлення держави (насамперед можливостей для нормальної закордонної торгівлі)³. По суті, князь знову відстоював власну пропозицію протистояння Бонапарту, зроблену ще до підписання Тільзитського миру.

Відповідь імператора від 31 січня 1811 р. була обнадійливою для Чарторийського. У ній Олександр І зазначав, що «під відновленням [Польщі] я маю на увазі поєднання всіх колишніх частин..., включаючи й області, що відійшли до Росії..., так, щоб кордонами Польщі були: Двіна, Березина і Дніпро»⁴. Він погодився також з ідеєю призначити на державні посади етнічних поляків і пропозицією надати польській державі ліберальну конституцію: «Царство Польське назавжди приєднується до Росії. Російський імператор відтепер буде називатися імператором Російським і царем Польським»⁵. Отже, на фоні наближення військового зіткнення з Францією, передбачене А.Є. Чарторийським ще кілька років до того, Олександр І взяв курс на

¹ Zdrada J. Historia Polski 1795-1914..., p. 75-76.

² Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 2..., p. 236-240.

³ Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 2..., p. 236-240.

⁴ Цит. за: Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 2..., p. 251-252.

⁵ Цит. за: Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 2..., p. 256.

відновлення Польщі, проте він не мав чіткого уявлення про те, коли саме це потрібно зробити – після дипломатичного розриву з Францією чи вже після початку війни¹.

Навесні 1812 р., поки Олександр все ще вагався щодо своїх наступних дій, А.Є. Чарторийський вважав, що сприятливий час для них минув: Наполеон вже перебував на території Польщі та готувався до наступу². Російський імператор планував взяти ініціативу у свої руки, попрямував у Вільно, звідки збирався видати спеціальну прокламацію щодо відновлення Королівства Польського по вступі російських військ на територію герцогства³, проте, як і передбачав друг самодержця, було вже запізно. Прокламація не була видана і 12 червня 1812 р. розпочалась французько-російська війна⁴.

Початок давно передбаченого ним збройного зіткнення, яке мало визначити долю європейської системи міжнародних відносин, поставив А.Є. Чарторийського перед вибором між справою його життя (відродженням Польщі) з одного боку та особистою вірністю Олександру, зрадити яку не дозволяло почуття честі. Князь звернувся з проханням до російського імператора звільнити його від служби: «Польща була урочисто проголошена Генеральною Конфедерацією на чолі з моїм батьком. Назва “Польща”, вимовлена ним, є наказом для мене»⁵. Втім, це прохання залишилося без відповіді, і колишній міністр закордонних справ Російської імперії, усередині якого боролися дві ідентичності та дві лояльності, прийняв рішення самоусунутись від конфлікту, так остаточно і не підтримавши жодну зі сторін. Перебуваючи не так далеко від центру подій, на території нейтральної Австрії⁶, він мав змогу у будь-який

¹ Skowronek J. Antynapoleonskie koncepcje Czartoryskiego..., s. 321.

² Czartoryski W. Alexandre Ier et Le Prince Czartoryski correspondance particulière et conversations 1801-1823. Paris: Lévy Frères Michel, 1865, s. 169-177.

³ Czartoryski A. L. Recueil des traites, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne 1762—1862. Paris: Amyot, 1862, p. 546.

⁴ LeDonne J. The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650-1831..., p. 76.

⁵ Цит. за: Czartoryski A. J. Mémoires du prince Adam Czartoryski et correspondance avec l'empereur Alexandre Ier. T. 2..., p. 219.

⁶ Handelsman M. Adam Czartoryski. T. I..., p. 98-99.

момент прийняти сторону переможця, одночасно тримаючи контакт з обома таборами – французьким і російським¹.

Як і більшість тодішніх європейських політиків, А.Є. Чарторийський очікував неминучої перемоги звитяжного Бонапарта і вже готувався доєднатися до свого батька в межах «Генеральної Конфедерації Королівства Польського»², проте новини про поразку наполеонівської Великої Армії та її подальший крах усе змінили. Тепер було очевидно, що переможцем у цьому конфлікті стане імператор Олександр I, і збереження відносин з ним дозволили князю стати в потрібний момент посередником у таємних перемовинах між керівництвом Варшавського герцогства і владою Російської імперії про подальшу долю польського державного утворення³.

У ході відновлених контактів з Олександром А.Є. Чарторийський відмовився від запропонованої ним же кілька років тому ідеї зайняти польський трон імператору, натомість запропонувавши кандидатуру його молодшого брата Михайла Павловича Романова⁴. Недосвідченість і небажання останнього брати активну участь у державному управлінні давала можливість князю та іншим впливовим полякам відігравати значну роль у політиці майбутньої Польської держави. Як і раніше, поляк пропонував діяти швидко у прийнятті конституції Королівства Польського, з'єднаного особистою унією з Російською імперією, та у справі створення національної армії з 50 тис. польських солдат⁵. Відповідь Олександра I на ці пропозиції була вкрай холодною – по-перше, він не бачив на престолі нікого іншого, окрім себе, і, по-друге, мав намір відкласти вирішення польського питання до майбутнього конгресу⁶. Вичікувальна позиція російського монарха пояснюється тим, що він повинен був враховувати позиції

¹ Там же, с. 276.

² Iwaszkiewicz J. Litwa w roku 1812. Kraków: W. L. Anczyc, 1912, s. 122-123.

³ Askenazy S. Na rozdrożu // Biblioteka Warszawska, 1911, T. I., s. 417-424.

⁴ Morley C. Alexander I and Czartoryski: The Polish Question from 1801 to 1813..., p. 421.

⁵ Czartoryski A. J. Mémoires du prince Adam Czartoryski et correspondance avec l'empereur Alexandre Ier. T. 2..., p. 308-311.

⁶ Askenazy S. Na rozdrożu..., s. 425.

своїх потенційних союзників, Австрії та Пруссії, які різко негативно ставилися до відновлення польської державності.

Робота А.Є. Чарторийського не обмежувалася Польщею та Росією, а мала ширший європейський контекст. Намагаючись досягти підтримки Великою Британією своєї програми вирішення польського питання, восени 1813 р. він відправив до Лондона свого секретаря Феліціана Бернацького з меморандумом для британського міністра закордонних справ Лорда Каслрі (1769–1822)¹. У тексті документу зазначалося, що ключову причину нестабільності на європейському континенті варто шукати в поділах Польщі, яка має бути відновлена у вигляді конституційного королівства в династичному союзі з Росією та стати частиною нового справедливого міжнародного порядку, одним із головних захисників якого стане Британія². Той самий зміст мав і анонімний памфлет «Звернення до союзників та англійської нації від імені Польщі» (1814 р.), написаний відомим британським журналістом Генрі Брокгамом (1778–1868) і оплачений коштами А.Є. Чарторийського³.

Така діяльність князя, що мала дипломатичний і інформаційний характер одночасно, не пройшла безслідно: питання щодо майбутнього Польщі опинилося і обговорювалося на вищих шаблях європейської політики в момент, коли та перебувала на порозі великих змін. Польське питання виявилось одним із центральних на Віденському конгресі 1814–1815 рр.⁴. Участь А.Є. Чарторийського у цих перемовинах перетворилась на можливість втілити свій проєкт щодо Польщі в життя. Попри відсутність будь-якого офіційного статусу та формальної приналежності до російської делегації⁵, поляк займав особливу позицію і фактично був єдиною відповідальним за концептуальне оформлення та політичне обґрунтування пропозицій Російської імперії щодо майбутнього польських земель⁶.

¹ Wawrzkowicz E. Anglia a sprawa polska 1813-1815. Kraków; Warszawa: W. L. Anczyc, 1911, s. 27-38.

² Там же, с. 307-324.

³ Brougham H. An appeal to the allies, and the English nation, on behalf of Poland. London: Harding, 1814, p. 1-66.

⁴ Dybaś, B. Die polnische Frage und der Wiener Kongress 1814-1815. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2021, p. 7-13.

⁵ Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski 1770-1861..., s. 193-194.

⁶ Dybaś, B. Die polnische Frage und der Wiener Kongress 1814-1815..., p. 51-59.

На рівні ідей А.Є. Чарторийський виступив головним архітектором концепції відновлення польської державності у формі автономного Королівства Польського в унії з російським монархом, але з власною конституцією, національним парламентом, армією та адміністрацією¹. Значна частина формулювань та конституційних засад мала безпосередній зв'язок з ідеями, які Чарторийський відстоював ще у своїх ранніх меморандумах, проєктах періоду своєї міністерської роботи, а також у численних розмовах з Олександром І в останні роки.

У практичному вимірі роль А.Є. Чарторийського полягала у веденні закулісної дипломатичної роботи. Він вів активні переговори насамперед з британськими, пруськими та австрійськими державними діячами, листувався з делегатами й використовував свій авторитет, набутий за роки політичної діяльності, а також власні широкі контакти для формування прихильності до польських прагнень². Показовим є факт того, що британський міністр закордонних справ Лорд Каслрі неодноразово звертався до Чарторийського як найбільш обізнаного в питаннях, що стосувалися Польщі, визнаючи при цьому його здатність мислити категоріями загальноєвропейської рівноваги, а не лише національного інтересу³.

Реалізація максималістських планів наštтовхнулася на об'єктивні обмеження великодержавної дипломатії і необхідності зберегти баланс сил. Проєкт широкої відбудови Польщі не знаходив підтримки ні в Австрії, яка побоювалася надмірного посилення Росії в Центральній Європі, ні у Великій Британії, яка прагнула не допустити домінування на континенті однієї держави. Пруссія ж, зацікавлена у збереженні контролю над польськими землями й отриманні компенсацій у Саксонії, сприймала варіанти, запропоновані Чарторийським, як пряме зазіхання на власні інтереси⁴. Як наслідок, створене за результатами в 1815 р. Королівство Польське можна назвати масштабною, але

¹ Zamoyski A. Rites of Peace: The Fall of Napoleon and the Congress of Vienna. New York: HarperCollins, 2008, p. 221-224.

² Dybaś, B. Die polnische Frage und der Wiener Kongress 1814-1815..., p. 88-94.

³ Zamoyski A. Rites of Peace: The Fall of Napoleon and the Congress of Vienna..., p. 224-229.

⁴ Schroeder P.W. The Transformation of European Politics, 1763-1848..., p. 570-573.

компромісною конструкцією: воно отримало конституцію, власні органи влади, армію й широку культурно-національну автономію на папері, проте територія цього утворення була значно меншою за ті межі, які Чарторийський намагався відстояти, а суверенітет – обмеженим рамками персональної унії з російським імператором (ідеальним варіантом для князя було зведення на польський престол одного з родичів Олександра)¹.

Неповна реалізація його проєктів не означала, однак, що вплив А.Є. Чарторийського на рішення Віденського конгресу не був визначальним. Саме завдяки концептуальним зусиллям і дипломатичній наполегливості князя польське питання зберегло своє місце у загальноєвропейській політичній архітектурі, а ідея польської державності – нехай у модифікованому вигляді – знайшла своє втілення у формуванні автономного Королівства Польського. У цьому сенсі він виступив одним із головних авторів, хоч і тимчасового, але врегулювання польського питання, чий інтелектуальний почерк виразно простежується у змісті фінальних рішень і частково – в логіці Віденської системи міжнародних відносин, далекої, втім, від федералістичного бачення А.Є. Чарторийського. Частковий характер цього досягнення був зумовлений необхідністю досягти політичного компромісу, який влаштовував усі сторони. Попри свій компромісний характер, рішення Віденського конгресу забезпечили полякам формально-державний простір, де зберігалася національна культурна та політична традиції, і заклали фундамент для боротьби поляків за ширшу незалежність у наступні десятиліття.

2.4. А.Є. Чарторийський в умовах кризи російсько-польських відносин (1815-1831)

¹ Nicolson H. The Congress of Vienna: A Study in Allied Unity, 1812-1822. New York: Grove Press, 2000, p. 180-181.

Період після Віденського конгресу став для А.Є. Чарторийського часом глибокої трансформації його політичної діяльності й остаточного становлення як лідера польського національного руху в межах Російської імперії. Створення Королівства Польського (Конгресової Польщі) стало результатом тривалої інтелектуальної та дипломатичної роботи князя і водночас відправною точкою змін у взаємовідносинах між поляками та Петербургом. Ця подія заклала підґрунтя для поглиблення суперечностей між двома радикально відмінними традиціями політичної культури та концепціями державності. За цих обставин А.Є. Чарторийський, особистий вплив якого на Олександра I очевидно зменшився, мусив діяти в площині тонкої, часто неформальної дипломатії, ідеологічно-культурницької роботи, і відігравати роль посередника між польською і російською владою. Саме дипломатичний вимір цієї роботи став одним із провідних інструментів боротьби за збереження польської автономії, дотримання конституційних гарантій і недопущення поглибленої інтеграції Польщі в імперські структури.

Зробивши вибір балансувати на межі імперського та національного, А.Є. Чарторийський став центральною фігурою політичного кола, що виробляло неофіційну стратегію розвитку Королівства, виступаючи при цьому одним із ключових комунікаторів у стосунках між поляками, польським генерал-намісником і російським двором¹. Попри те, що він не отримав бажану для себе керівну посаду віце-короля Конгресової Польщі², ставши всього лише членом Державної Ради, думка князя багато в чому визначала тон у відносинах між новоствореною польською адміністрацією з центральною владою³. Перш за все, А.Є. Чарторийський, який був безпосередньо залучений у процес написання конституції Королівства⁴, систематично відстоював взаємне дотримання пунктів документу: він, з його точки зору, виступав як гарантією польської автономії, так

¹ Bojasiński J. Rządy tymczasowe w Królestwie Polskiem. Warszawa: Druk P. Laskauera i S-ki, 1902, s. 37-43.

² Handelsman M. Adam Czartoryski. T. I..., p. 116.

³ Zdrada J. Historia Polski 1795-1914..., s. 95.

⁴ Kallas M. Konstytucje Polski. T. 1. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990, s. 191-193.

основним механізмом забезпечення довготривалої державності поляків під владою Росії¹.

Конституція формально впроваджувала на підконтрольних Російській імперії польських землях незвичні для останньої регіональну автономію, відносно ліберальний державний устрій і політичні свободи, невідомі підданам Петербурга. При написанні цього документу його укладачі орієнтувались на закон 3 травня 1791 р. і в багатьох аспектах – на основний закон Варшавського герцогства, розроблений за активної участі Наполеона. Поміж іншого, Конституція 1815 р. проголошувала свободу особистості, друку, віросповідання та принцип недоторканності приватного майна громадян. При цьому, зберігалися національна армія та мова, на якій мали вестися всі без виключення адміністративно-судові дії². Головою Королівства ставав Олександр I, а владою на місці розпоряджалася Державна рада, більшість членів якої (серед яких – і А.Є. Чарторийський) були етнічними поляками³.

Опираючись на принципи цієї Конституції, князь у перші післяконгресові роки бачив своєю місією не протистояння імперській системі, а налагодження плідної міжнаціональної співпраці, заснованої на взаємовигоді, просвітницьких уявленнях про мораль і справедливість в поєднанні з дещо ідеалістичною, але давньою ідеєю про необхідність лібералізації Російської імперії, покликаної стримати авторитарні централізаторські тенденції у внутрішній політиці. Певний час працюючи на найвищому політичному рівні Королівства Польського, А.Є. Чарторийський поступово зміцнював свій авторитет серед співвітчизників, впливаючи не тільки на державний апарат чи найменші рішення національного уряду, але і на сам спосіб мислення польської еліти. Своєю інтелектуальною та практичною діяльністю у сфері політики, дипломатії та культури він демонстрував, що в тих імперських умовах, які склалися, боротьба за відродження Польщі має вестися не через конфронтацію, а шляхом розбудови в

¹ Там же, с. 194.

² Handelsman M. Konstytucje polskie 1791-1921. Warszawa: Polska Skladnica Pomocy Szkolnych, 1922, s. 40-44.

³ Там же, с. 44.

Королівстві ефективних державних інституцій, польської системи освіти та адміністрації, зміцнення громадянських інститутів тощо¹. У цьому контексті відзначимо, що князь розглядав культурно-освітнє піднесення основою майбутньої політичної суб'єктності поляків, і саме його опікунська робота поступово перетворила польські університети у Варшаві та Вільно в ідейні центри польського національного руху².

Збереження особистого контакту з Олександром I стало одним із ключових факторів того, що А.Є. Чарторийський ще протягом кількох років міг залишатись однією з найважливіших фігур в польсько-російських відносинах. Його численні зустрічі з імператором після 1815 р. мали характер не лише приватних розмов давніх друзів, але й політичних консультацій. Князь постійно нагадував імператорові про його особисті обіцянки щодо лібералізації польсько-російського співжиття, ратував за дотримання духу та букви польської Конституції, а також за непорушність тамтешніх національних інституцій – адміністрації, армії, Сейму, судів³. Найбільшим джерелом невдоволення для князя, про яке він говорив з Олександром I багато і відверто, була тенденція до посиленого втручання російських міністрів і військових командувачів у польські справи⁴, яке прямо суперечило пунктам Конституції Королівства Польського, визнаної Віденським конгресом.

Виступаючи у ролі захисника і поборника польської державно-правової окремішності, А.Є. Чарторийський усвідомлював ті політичні обмеження, які передбачало існування національного автономного утворення в межах Російської імперії. До середини 1820-х рр. князь дедалі більше зосереджується на напівпублічній і приватній дипломатії, намагаючись убезпечити польську автономію шляхом переконання як правителя, так і впливових російських

¹ Czartoryski A. J. Mémoires du prince Adam Czartoryski et correspondance avec l'empereur Alexandre Ier. T. 2..., p. 330-341.

² Morley C. Czartoryski as a Polish Statesman..., p. 607.

³ Czartoryski A. J. Mémoires du prince Adam Czartoryski et correspondance avec l'empereur Alexandre Ier. T. 2..., p. 331-337.

⁴ Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 2..., p. 304-309.

урядовців у необхідності збереження польського конституційного експерименту як першого кроку на шляху до великих структурних змін всередині самої імперії, зокрема її федералізації¹. Чарторийський намагався не допустити урізання Конгресової Польщі в правах, виступаючи з меморандумами, приватними записками, листами та рекомендаціями, покликаними не допустити згорання місцевої автономії². Водночас із тим, він так само наполегливо закликав польську сторону уникати радикалізму та провокацій, справедливо побоюючись, що будь-який вияв демонстративного спротиву з боку тамтешньої адміністрації лише наблизить загрозу повного імперського поглинання³.

Розуміючи, що подібного внутрішнього балансування може виявитися недостатньо для збереження статусу-кво в польсько-російських відносинах, А.Є. Чарторийський займався відстоюванням наявних і пошуком нових, насамперед зовнішніх механізмів захисту польської автономії від наступу російської влади. В основі цих зусиль лежала віра князя в те, що Віденська система міжнародних відносин у своїй основі містить юридичні гарантії, здатні забезпечити Королівству тривале політичне життя. Відтак дипломатія А.Є. Чарторийського після 1815 р. орієнтувалася передусім на міжнародні правові рамки, визначені Віденською угодою та уявлення про те, що вся Європа тепер несе відповідальність за долю польської державності⁴.

У численних листах і зверненнях до європейських політиків князь підкреслював, що саме пункти Відня визначили зобов'язання великих держав стосовно польського народу, і, відповідно, будь-яке порушення Конституції 1815 р. є не лише внутрішньою справою російського монарха, але й відступом від колективних домовленостей, до яких долучилися майже всі країни Європи⁵. Така дипломатична позиція, що значною мірою впливала з його політичного світогляду, інтелектуальних витоків і попередньої політичної діяльності стала

¹ Zawadzki W.H. A Man of Honour. Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland 1795–1831..., p. 269-274.

² Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski 1770-1861..., s. 213-221.

³ Там же, с. 222.

⁴ Nicolson H. The Congress of Vienna: A Study in Allied Unity..., p. 263.

⁵ Там же, с. 266.

основою запропонованого ним широкого погляду на польське питання – як на частину європейської взаємної відповідальності в межах закладених в післянаполеонівську епоху принципів, на яких вибудовувалися міжнародні відносини.

У практичному вимірі дипломатична робота А.Є. Чарторийського в цей період зводилася до того, що він підтримував постійний обмін ідеями з політичними мислителями, дипломатами, реформаторами різних країн, серед яких переважали діячі з британського, французького, італійського та німецького середовищ¹. Ця широка мережа контактів стала для нього одним з основних інструментів просування власного погляду на польську проблему поза межами імперії. Листування з міністрами європейських держав, аристократами, близькими до дворів, послами і посланцями, видавцями, публіцистами, а також із представниками польської еміграції² створювало своєрідну неформальну дипломатичну інфраструктуру, у межах якої велася робота щодо актуалізації польського питання на найвищому рівні, а також роз'яснення змісту й суті польської політики Російської імперії та просування вище описаної альтернативної моделі врегулювання проблеми, яка мала в баченні князя широкий загальноєвропейський контекст.

Попри повагу, яку європейські діячі виявляли до А.Є. Чарторийського у ввічливих відповідях на ці листи, переважна більшість із них мислила категоріями реальної політики, що завжди була мистецтвом можливого. Європа, яка оговтувалася від великого і тривалого конфлікту, потребувала стабілізації, а не політичних експериментів, здатних розхитати лиш нещодавно встановлену рівновагу. Більше того, сама логіка Віденської системи міжнародних відносин, побудованої на принципі збереження статус-кво, передбачала мінімізацію будь-яких радикальних геополітичних змін. У будь-якому випадку, без порушення інтересів Петербурга польська справа лишалася недосяжною, а європейські держави не бажали вступати у відкриту конфронтацію з Росією, яка після 1815

¹ Kukiel M. Czartoryski and European Unity 1770-1861..., p. 137.

² Łojek J. Opinia publiczna a geneza Powstania Listopadowego. Warszawa: Czytelnik, 1982, s. 163-167.

р. постала у статусі однієї з військово-політичних опор континентальної стабільності. Це накладало жорсткі обмеження на можливість реалізації навіть найбільш поміркованих варіантів ідей, запропонованих А.Є. Чарторийським.

Обмежена спроможність Європи виступити спільно на захист Польщі яскраво проявилася в ході поступового демонтажу російською владою автономії Королівства Польського. Цей процес став наслідком внутрішніх трансформацій Російської імперії, зміни політичних пріоритетів Олександра I та глибоких ідеологічних розбіжностей між просвітницьким конституціоналізмом польського зразка, який уособлював і відстоював князь, і автократичною парадигмою держави Романових. Першопричиною зіткнення стало зростання недовіри російських урядових кіл до самої ідеї польської автономії, яка сприймалася джерелом потенційної дестабілізації та небезпечним прикладом для інших етнічно гомогенних територій¹. Особливу тривогу викликала наявність національних польської армії, парламенту, широких політичних і соціальних прав, що різко вирізняло Польщу на фоні інших регіонів імперії. Сейм дедалі частіше ставав місцем демонстрації невдоволення рішеннями центру, які критикувала відкрито і польська преса, тим часом як польська національна освітня мережа формувала середовище, в якому активно розвивалася самостійна політична думка, що мала відцентровий характер². За цих умов сама ідея автономної Польщі ставала дедалі більше несумісною з внутрішньою логікою російського самодержавства.

Порушення Конституції Королівства починалися з дрібних відступів – втручання в роботу Сейму, тиску на друковані видання, свавільні рішення військового командування на чолі з князем Костянтином Павловичем Романовим (1779–1831)³. З кожним роком вони ставали дедалі масштабнішими, зрештою набувши характеру системної політики, спрямованої на поступове

¹ Thaden, E. C. Russia's Western Borderlands, 1710-1870..., p. 73-75.

² Leslie, R. F. Politics and Economics in Congress Poland, 1815-1864 // Past & Present, 1955. No. 8, p. 44-45. URL: <http://www.jstor.org/stable/649777> (дата звернення 07.10. 2024)

³ Reddaway W. F., Penson J. H., Halecki O., Dyboski R. The Cambridge History of Poland, Vol. 2: From Augustus II to Pilsudski (1697-1935)..., p. 278-279.

зведення польської автономії до формальних рамок. Особливо показовими у цьому сенсі стали події 1819 р., коли імператор всупереч конституційній угоді наказав запровадити цензуру польської преси¹. Подібні порушення були не випадковими, а закономірними – вони становили прояв структурної логіки імперії, що намагалася нейтралізувати будь-яку форму політичної окремішності всередині свого простору.

Втрата прихильності імператора, який світоглядно все більше тяжів до консервативно-християнських уявлень про стабільність і дисципліну², до Польщі не могла залишитися непоміченою ані польською елітою, ані самим А.Є. Чарторийським. Князь продовжував намагатися донести до імператора власну точку зору особисто, апелюючи до спільних просвітницьких ідеалів молодості та до міжнародних зобов'язань, узятих Росією у Відні³. Та попри ці зусилля, Олександр I остаточно відкинув свої ранні ліберальні погляди і став заручником російської внутрішньо-імперської логіки, яка невідворотно підштовхувала його до ревізії польської автономії. Відтак поступовий крах польсько-російського компромісу після 1815 р. став для Чарторийського подвійною поразкою – на політичному та особистому рівнях.

Посада очільника Віленського навчального округу, яку А.Є. Чарторийський обіймав із 1803 р., стала одним із останніх наявних інструментів збереження окремішньої регіональної культури, впровадження і захисту польських національних ідей. Під керівництвом князя, яке протривало понад 20 років, Віленський університет перетворився на один із найбільш динамічних культурно-освітніх центрів Центрально-Східної Європи, а вся освітня система краю – на головний чинник формування польської інтелектуальної еліти⁴. Саме це, зрештою, і зробило Вільно об'єктом підвищеної уваги імперського центру. Розвинуте середовище провідних спеціалістів-професорів, радикально

¹ Thaden, E. C. *Russia's Western Borderlands, 1710-1870...*, p. 76.

² McConnell A. *Tsar Alexander I: Paternalistic Reformer...*, p. 170.

³ Czartoryski A. J. *Mémoires du prince Adam Czartoryski et correspondance avec l'empereur Alexandre Ier. T. 2...*, p. 343-348.

⁴ Beauvois D. *Wilno. Polska Stolica Kulturalna Zaboru Rosyjskiego*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010, s. 40-53.

налаштовані гуртки молодих поляків-студентів, вільнодумні літературні товариства – усе це сприймалося за небезпечний осередок польського національного руху, а отже загрозою внутрішній стабільності імперії¹.

У 1820–1822 рр. розпочалася організована владою кампанія репресій проти філоматів і філаретів – студентських і напівтаємних інтелектуальних гуртків, яких російські чиновники звинувачували у «змовництві»². Хоча А.Є. Чарторийський не мав прямого відношення до жодного з цих гуртків і загалом, не підтримував будь-які прояви радикалізму та революціонерської діяльності, саме його політика сприяння освітній автономії, на думку влади, заклала підґрунтя для появи таких товариств і їхнього розвитку.

М. Новосільцев, посланець імператора у Варшаві, який тепер очолював централізаторські акції держави в її західних губерніях, використав «справу філоматів» як привід для атаки на свого колишнього колегу по Негласному комітету. У 1823 р. А.Є. Чарторийський був усунений зі своєї посади, а Віленський навчальний округ опинився під безпосереднім контролем імперської адміністрації³. Модель співіснування на конституційній основі, яку князь намагався пропагувати, була фактично зруйнована, а його робота на імперію формально – завершена. Смерть Олександра I наприкінці 1825 р. та прихід до влади вкрай консервативного Миколи I зробила навіть примарні надії на якісь зміни недосяжними.

Після 1823 р. Чарторийський залишався авторитетною фігурою в найвищих політичних колах Королівства, але був усунений від державних справ. Він прагнув уникати будь-якого радикалізму, розуміючи, що відкрите зіткнення з імперією матиме катастрофічні наслідки для його вітчизни. Саме тому початок Листопадового повстання 1830 р. застав його зненацька як політично, так і морально-психологічно. Збройний виступ, якого А.Є. Чарторийський намагався не допустити за будь-яких умов, був ініційований офіцерами Школи

¹ Там же, с. 62.

² Beauvois D. Adam Jerzy Czartoryski Jako Kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego // Przegląd Historyczny t. 65, 1, 1974, p. 79-80.

³ Beauvois D. Adam Jerzy Czartoryski Jako Kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego..., s. 81.

підхорунжих, які вважали, що імперія готується використати польську армію для придушення революцій у Франції та Бельгії¹. Князь опинився у самому вирі подій, і, попри все своє небажання стати на чолі повстання, приречене на поразку з огляду на міжнародну ситуацію та нерівність військових потужностей, своїм авторитетом, досвідом державницької й дипломатичної роботи, поміркованістю і безперечним патріотизмом робив із себе найбільш прийнятну фігуру для ролі очільника непідконтрольного Петербургу тимчасового уряду. В особі Чарторийського повстанці бачили людину, здатну запобігти внутрішній боротьбі угруповань, надати легітимність рухові і, головне, забезпечити міжнародне визнання цього революційного виступу².

Із самих перших днів повстання князь ясно усвідомлював, що збройна боротьба проти Росії один на один, без зовнішньої підтримки не є можливою. Саме тому він спрямував свої зусилля передусім у дипломатичну площину, прагнучи перетворити локальний антиімперський виступ на проблему всеєвропейського характеру, витoki якої лежать у недотриманні Російською імперією пунктів і гарантій Віденської системи. Першочерговим у цьому контексті завданням князя було надати повстанню політичної легітимності. У меморандумах і листах, адресованих урядам Франції, Великої Британії, Пруссії та Австрії, він доводив, що саме російська влада першою порушила рішення Віденського конгресу, через що польське повстання є нічим іншим, як відновленням правового порядку, а не спробою насильницького повалення контролю³. Тим самим заздалегідь відкидалися звинувачення поляків у «революціонерстві», який би зробив підтримку з боку європейських монархій політично неможливою.

А.Є. Чарторийський намагався активізувати всі свої давні зв'язки з європейськими дипломатами та політиками, спираючись на широку неформальну мережу, створену протягом багатолітньої роботи. Через офіційні та

¹ Zajewski W. Powstanie Listopadowe 1830-1831. Warszawa: Państwowe Wydawn. Nauk., 1990, s. 24.

² Там же, с. 51

³ Zajewski W. Powstanie Listopadowe 1830-1831..., s. 63.

неофіційні канали, особисті листи й спеціальні місії він по-різному підходив до здобуття прихильності провідних держав Європи. Прагнучи перш за все залучити Францію до активніших дій, князь констатував, що беззаперечне панування Росії у Центрально-Східній Європі, яке стане результатом придушення повстання, змінить стратегічний баланс на континенті в гіршу сторону. У перемовинах із британцями дипломат апелював до принципів рівноваги сил і доводив, що знищення автономної Польщі означатиме зміцнення російської присутності на Балтиці та загрозу для британських інтересів. Працюючи так само з берлінським і віденським правлячими дворами, де симпатії до Польщі були мізерними, А.Є. Чарторийський намагався домогтися бодай нейтралітету й недопущення співпраці з Росією в питаннях вільного пересування військ і контролю за кордонами¹.

Попри інтенсивність цих дипломатичних зусиль, реакція Європи виявилася стриманою. Франція Луї-Філіппа, незважаючи на сильний суспільний ентузіазм на підтримку польської справи, не була готова піти на конфлікт із Росією, особливо за умов відсутності перемог польських повстанців на полі бою. Британія обмежилася декларативними жестами, зайнята кризою в Бельгії та прагненням зберегти баланс сил. Консервативні Австрія та Пруссія, побоюючись поширення революційних настроїв, вважали збільшення російського впливу в регіоні меншим ризиком, аніж успішний польський виступ². Таким чином, спроба Чарторийського здобути для поляків підтримку ззовні зіткнулася з реальністю післянаполеонівського порядку, в якому стабільність ставилася набагато вище за усні норми міжнародного порядку та право національного самовизначення.

Саме в такому контексті А.Є. Чарторийським були написані «Есеї про дипломатію» (*Essai sur la diplomatie*)³, які стали інтелектуальним підсумком попереднього етапу життя князя та концептуальною рамкою нової

¹ Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski 1770-1861..., s. 295-300.

² Kukiel M. Czartoryski and European Unity 1770-1861..., p. 179-185.

³ Dziewanowski, M. K. Czartoryski and His *Essai sur la Diplomatie* // *Slavic Review*. 1971. Vol. 30, No. 3, p. 589-590. URL: <http://www.jstor.org/stable/2493545> (дата звернення 11.02. 2025)

зовнішньополітичної програми, народженої у відповідь на неспроможність Європи загалом і Віденської системи міжнародних відносин зокрема забезпечити та гарантувати існування автономної Польщі. Це великий трактат, на сотнях сторінок якого князь поєднав традиції просвітницького універсалізму з новими націоналістичними ідеями, що лише зароджувалися. У тексті А.Є. Чарторийський перевертає класичне визначення «європейської рівноваги» з ніг на голову, вкладаючи в її основу моральну відповідальність великих держав за долю народів, позбавлених державності¹. Для нього дипломатія є не грою сил, а гуманістичною, заснованою на загальнолюдських нормах моралі системою, в основі якої лежить право окремих націй на самостійне політичне життя та обов'язок Європи підтримувати цю самобутність².

Аналіз тексту демонструє, що особливо сильно на його зміст вплинув початок і хід Листопадового повстання. У той час, коли Чарторийський стояв на чолі повстанського уряду й очолював його дипломатичні зусилля, «Есеї» стали концептуальною основою зовнішньої політики нової влади. У них він намагався показати, що відновлення Польщі – це не локальна революція, а необхідний елемент підтримання післянаполеонівського європейського порядку; що придушення польського руху Росією загрожує не лише Варшаві, але й стабільності всього континенту; що незалежна Польща слугує буфером, який врівноважує сили на сході Європи й запобігає надмірному, а від того і вкрай небезпечному посиленню однієї імперії³. Отже, «Есеї про дипломатію» стали не стільки абстрактним, відірваним від реалій міжнародної політики міркуванням, скільки інтелектуальним інструментом захисту польського питання на міжнародній арені, засобом переконати Лондон, Париж, Відень і Берлін залучитися до протекції Віденської системи міжнародних відносин і Польської держави як елемента цієї системи.

¹ Там же, с. 592.

² Dziewanowski, M. K. Czartoryski and His Essai sur la Diplomatie..., p. 593-595.

³ Dziewanowski, M. K. Czartoryski and His Essai sur la Diplomatie..., p. 596-603.

«Есеї про дипломатію» стали яскравим свідченням еволюції політичної програми А.Є. Чарторийського. Його попередня доктрина, що спиралася на можливість морального оновлення Російської імперії та перетворення її на федеративну державу слов'ян, у світлі всіх зазначених подій зазнала цілковитого краху. З плином Листопадового повстання стало очевидно, що російський абсолютизм не може бути реформований у потрібному для князя напрямі, і що Віденська система, на яку останній покладав значні надії, не виконала своїх функцій. Європейські держави відмовилися від активного втручання, керуючись постнаполеонівським страхом перед революціями та прагматичною логікою «мистецтва можливого». У цих умовах Чарторийський був змушений перейти від концепції «польської автономії в межах імперії» до програми повної незалежності, що мала спиратися на нову архітектуру міждержавних відносин. Польське питання яскраво постає в «Есеях» загальноєвропейською проблемою – частиною ширшої геополітичної трансформації, кінцева мета якої – утворення союзу вільних народів та рівноправних держав Європи.

Підсумовуючи цей розділ дипломної роботи, зазначимо, що державна та дипломатична діяльність А.Є. Чарторийського в 1795–1831 рр. представляє собою цілісний, внутрішньо суперечливий процес, у якому поєдналися інтелектуальні пошуки доби Просвітництва, прагнення зберегти, частково переосмислити польську політичну традицію, створити нову справедливую систему колективної безпеки та необхідність знайти вихід для існування національного в тісних рамках імперського. Шлях князя від ранніх просвітницьких ідей до розробки комплексної зовнішньополітичної концепції початку ХІХ ст. дозволяє зробити висновок, що саме системність мислення, здатність перекладати концептуальні засади на мову практичної політики та дипломатії зробили його однією з центральних фігур польської історії у зазначений період. А.Є. Чарторийський став автором особливого бачення відродження Польщі, яке поєднувало до того несформульовані принципи національного самовизначення, а також ідеї федералізму, лібералізму й

консерватизму, дотримання міжнародного права та вибудови європейської рівноваги, для якої було необхідним існування Польської держави .

Разом із тим засвідчено, що потенціал цих ідей був значною мірою обмежений імперською логікою Росії, коливаннями зовнішньої політики Олександра I, а також їхньою несвоечасністю в умовах домінування принципу сили великих держав в європейській політиці. Навіть попри безпосередню причетність Чарторийського до створення Королівства Польського та формування його конституційних засад, механізми, покликані забезпечити дотримання польської автономії, поступово руйнувалися під натиском централізаторських практик режиму, з якими князь безуспішно намагався дати раду. Ясно усвідомлюючи та на практиці спостерігаючи системну несумісність між конституційним устроєм Польщі та автократичним ладом Росії, він дедалі більше робив акцент на зовнішньополітичних гарантіях автономії, апелюючи до міжнародних домовленостей Відня та намагаючись залучити до захисту польських, а відтак і європейських інтересів великі держави.

Висвітлена еволюція поглядів і стратегій Чарторийського демонструє поступове перетворення його комплексної ідентичності, в якій органічно поєднувались імперський, національний і просвітницький європейський світогляди, на чільну фігуру польського політичного націоналізму, що діяла в координатах міжнародної політики доби. Якщо на початку кар'єри робота на імперію видавалася йому єдино можливим шляхом забезпечення відродження польської державності, то досвід системного згортання конституційних прав, бюрократичного тиску й ідеологічного консерватизму Петербурга змусив князя переосмислити свої погляди та підходи. Унаслідок цього внутрішнього перелому А.Є. Чарторийський відходить від концепції конституційної Польщі під російським протекторатом і переходить до програми побудови повністю суверенної держави, яка має спиратися не на волю російського монарха, а на міжнародно-правові механізми, морально справедливий баланс сил та солідарність країн Європи.

РОЗДІЛ 3. А.Є. ЧАРТОРИЙСЬКИЙ У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ДИПЛОМАТІЇ В ЕМІГРАЦІЇ (1831-1849 РР.)

3.1. А. Є. Чарторійський як лідер польської політичної еміграції

Історія європейської дипломатії першої половини ХІХ ст. традиційно розглядається в парадигмі «концерту держав» — складної системи міждержавних відносин і балансів, встановленої Віденським конгресом 1815

р.¹. У її межах суб'єктність нібито належала виключно суверенним монархіям, які володіли територією з чітко визначеними кордонами, власною армією, економікою, міжнародним визнанням тощо. Проте, період між поразкою польського Листопадового повстання в 1831 р. і революційною хвилею «Весни народів» 1848–1849 рр. був означений унікальним у своєму роді прецедентом у міжнародній політиці – появою та багаторічним функціонуванням повноцінної дипломатичної структури, «Готелю Ламбер», який фактично представляв неіснуючу на мапі Європи державу – Польщу. Цей центр, що став одним із головних осередків польської «Великої еміграції», очолив саме А.Є. Чарторийський, який після недовгого керівництва невдалим революційним виступом опинився в еміграції в Парижі².

У Франції князь поступово згуртував навколо себе цілу плеяду вигнанців – колишніх урядовців, офіцерів польської армії, інтелектуалів, поетів і письменників, митців і молодих шляхтичів, які не бажали жити під російською владою³. Беззаперечний авторитет А.Є. Чарторийського, який дозволив йому очолити паризьке середовище польської політичної еміграції, базувався, перш за все, на тривалому досвіді політичної роботи на найвищому рівні та великому знанні європейської політики зсередини. Не менш важливим фактором у цьому контексті був і особистий престиж князя: належність до однієї з найвідоміших родин Речі Посполитої забезпечувала йому прихильність тих старих шляхтичів, що пам'ятали часи Республіки; непересічні інтелектуальні здібності, високий рівень культури та вміння прихилити до себе будь-кого – підтримку багатьох молодих емігрантів-аристократів. Для значної частини польської еліти в еміграції А.Є. Чарторийський, до того ж, уособлював легітимність польської державності,

¹ Bridge F. R., Bullen R. The Great Powers and the European States System 1814–1914. 2nd ed. London: Routledge, 2005, p. 60.

² Hahn, H.H. Außenpolitik in der Emigration: d. Exildiplomatie Adam Jerzy Czartoryskis 1830-1840. München, Wien: Oldenbourg, 1978, p. 42-43.

³ Żurawski vel Grajewski, R. W kręgu księcia Adama Jerzego Czartoryskiego i Wielkiej Emigracji. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2023, s. 229-230.

втраченої під натиском опресивного режиму Російської імперії. Практичним виразником величезного авторитету та особливого статусу князя став титул «некоронованого короля Польщі»¹, яким його нарекли емігранти.

Під керівництвом А.Є. Чарторийського цей осередок перетворився на дипломатичний, інтелектуальний та культурно-політичний центр поляків, де, серед іншого, формувалися концепції майбутньої польської державності, а також розроблялися проєкти європейських альянсів і міжнаціональної співпраці. Князь вважав, що відродження Польщі можливе лише внаслідок загальноєвропейських змін, і ця ідея стала однією з головних опор діяльності «Готелю Ламбер»². Як лідер найвпливовішого осередку еміграційного руху, Чарторийський прагнув як зберегти політичну суб'єктність польського питання, так і перетворити «Велику еміграцію» на активного учасника процесів, які відбувалися в міжнародній політиці. Цій меті було підпорядковане використання неформальних принципів і практик дипломатії для здобуття підтримки великих держав у справі відродження Польщі³.

Однією з найбільш виразних рис А.Є. Чарторийського як політичного лідера в еміграції була здатність поєднувати ідеалістичні прагнення і незмінну з часів молодості велику мету з прагматичною роботою, яка мала комплексний характер. Слід зазначити, що князь мислив у державних категоріях навіть за умов, коли держави фактично не існувало, і вибудовував структуру «Готелю Ламбер» за логікою дійсного уряду у вигнанні. За фасадом невеликої будівлі готелю, що була придбана Чарторийським у власність в 1843 р., розташованого в самому центрі французької столиці, приховувався не традиційний паризький салон чи гурток однодумців, а досить цілісна, організована адміністративно-політична інституція з чіткою структурою, розподілом функцій між різними підрозділами, ієрархічною

¹ Liebich A. The Man Who Would Not Be King: Adam Czartoryski and Polish Monarchy // History of European Ideas. 2021. Vol. 47, No. 2, p. 243. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01916599.2021.1921411> (дата звернення 24. 08. 2025)

² Hahn H.H. Possibilities and Limitations of Foreign Policy, in Exile: Adam Jerzy Czartoryski's Hotel Lambert in Western Europe, 1831-40 / In: Morison, J. (eds) Eastern Europe and the West. London: Palgrave Macmillan, 1992, p. 6. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-349-22299-5_1 (дата звернення 26. 09. 2025)

³ Handelsman M. Adam Czartoryski. Tom II. Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1949, s. 148-151.

вертикаллю управління і розгалуженою мережею представників по всій Європі, які діяли в ролі послів без акредитації і розвідників без розвідувальної служби¹.

Усі важелі влади в «Готелі Ламбер» перебували в руках А.Є. Чарторийського, який одночасно виконував функції голови цього «тіньового уряду» та міністра закордонних справ. Підлеглі називали князя «високим начальником» (*najwyższy naczelnik*), а паризьку штаб-квартиру – «владою» (*władza*)². При «начальнику» був організований політичний комітет, на зібраннях якого обговорювалися питання міжнародного характеру, пророблялися загальні напрями та окремі деталі дипломатичної діяльності, готувалися тексти аналітичних записок та меморандумів для європейських урядів³.

Під контролем політичного центру діяла розгалужена система спеціалізованих підрозділів «Готелю Ламбер». Найголовнішим із таких було Дипломатичне бюро, аналог міністерства закордонних справ, яке опікувалося повсякденною дипломатичною роботою – координацією агентською мережею, підготовкою меморандумів і нот, аналізом міжнародної ситуації, європейської преси тощо. Інформаційний відділ відповідав за формування громадської думки, сприятливого іміджу польської еміграції за кордоном, що здійснювалося переважно через пресу. А.Є. Чарторийський приділяв велику увагу інформаційно-агітаційній роботі «Готелю Ламбер», ініціювавши видання часописів «*Kronika Emigracji Polskiej*» (1834–1839) і «*Trzeci Maj*» (1839–1847). Перше видання мало виключно документальний, інформативний характер і було свого роду хронікою, у якій фіксувалися всі події, пов'язані з еміграцією (політичні ініціативи, діяльність національних організацій), дипломатичною роботою (публікація меморандумів і звітів щодо ситуації в Європі) та підтримувалися почуття солідарності і спільної

¹ Zdrada J. Historia Polski 1795-1914..., s. 221.

² Hahn H.H. Possibilities and Limitations of Foreign Policy, in Exile: Adam Jerzy Czartoryski's Hotel Lambert in Western Europe, 1831-40..., p. 9.

³ Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski 1770-1861..., s. 325-326.

справи у середовищі емігрантів¹. «Trzeci Maj» – часопис, який замінив із часом «Хроніку», у кожному номері містив багато агітаційних матеріалів, у яких раз за разом підкреслювалися ідеї конституціоналізму, реформ, правової держави і загалом репрезентувалась помірковано-ліберальна, європейська програма відродження польської державності, яку князь вважав єдино реалістичною; «Готель Ламбер» висвітлювався тут як єдиний політико-культурний центр польської еміграції².

Варто відзначити, що не всі польські емігранти поділяли помірковано-праву позицію А.Є. Чарторийського, якій опонували прибічники демократичного табору, очолювані істориком Йоахимом Лелевелем (1786–1861). Колишній професор Віленського університету звинувачував князя в «дипломатичному жебрацтві» та ілюзіях щодо монархів, які вже неодноразово зраджували Польщу. Він апелював до демократичних традицій слов'янства, стверджуючи, що шляхетська Польща померла і майбутнє за простим народом, народовладдям, республікою і всенародним повстанням, яке мають підтримати інші європейські етноси³. Чарторийський у свою чергу вважав демократів небезпечними утопістами, чий радикалізм відлякує потенційних союзників Польщі на Заході⁴. Конфлікт між аристократичним консерватизмом «Готелю Ламбер» і республіканськими ідеями демократичної еміграції засвідчив наявний розкол серед польських політичних кіл у Франції, кожна з яких відстоювала власну програму відновлення Польської держави. Попри це, саме поміркованість позиції А.Є. Чарторийського, авторитет його імені, а також численні контакти дозволили зберегти польське питання в полі зору європейських урядів, підтримувати увагу до нього і не допустити його маргіналізації.

¹ Kronika Emigracji Polskiej. 1834. T. 1. Paryż: Drukarnia Pinard, 1834, s. 16-71. URL: <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/266120/display/PDF> (дата звернення 04.08.2025)

² Orpiszewski L. Trzeci Maj. 17 Grudnia, 1839. Paris: Bourgoone et Martinet, 1839, s. 1-6. URL: <https://www.bculib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/88012/edition/78944/content> (дата звернення 06. 08. 2025)

³ Kalemka S. Wielka Emigracja : polskie wychodźstwo polityczne w latach 1831–1862. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1971, s. 119-120.

⁴ Hahn H.H. Außenpolitik in der Emigration: d. Exildiplomatie Adam Jerzy Czartoryskis 1830-1840..., s. 67.

В ідеологічній основі «Готелю Ламбер» лежала політична програма князя, яка, як і раніше, базувалася на синтезі традицій Конституції 3 травня 1791 р. та британського парламентаризму. Він відкидав руйнівний радикальний республіканізм, і, змінивши свою автономістську позицію доєміграційного періоду, запропонував натомість полякам та іншим європейським народам повне відновлення незалежної Польської держави як конституційної монархії в кордонах до Першого поділу 1772 р.¹ Князь закріпив в основу дипломатії «Готелю Ламбер» три постулати: 1) європейські монархії не допустять революційного переділу кордонів; 2) Польща не може сподіватися на успіх шляхом повстання; 3) набуття усталених гарантій довготривалої польської державності можливе лише через багатовекторну, загальноєвропейську і кропітку дипломатичну роботу².

Фундаментальною для «уряду у вигнанні» стала і розроблена А.Є. Чарторийським ідея «моральної легітимації» польського питання. Виходячи з того, що в умовах першої половини XIX ст. міжнародна підтримка не могла бути досягнута виключно силою зброї чи дипломатії, він визначив, що її здобуття вимагає створення морально-привабливого образу нації, яка бореться за свою свободу і право самостійно порядкувати своїм життям³. Саме з ініціативи князя велася масштабна робота над створенням уявлення про Польщу як «жертву імперського гніту»⁴ і подальшим поширенням цього простого і водночас ефективного наративу, важливого не лише для збереження національного духу поляків в еміграції, але і для формування сприятливого ставлення до польського національного руху серед найвищих кіл європейських держав.

¹ Kalemka S. Koncepcje odzyskania niepodległości w polskiej myśli politycznej doby zaborów // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia 14 (101), 1978, s. 16-17.

² Kalemka S. Koncepcje odzyskania niepodległości w polskiej myśli politycznej doby zaborów..., s. 17.

³ Czartoryski A. Mowy księcia Adama Czartoryskiego od roku 1838–1847. Paryż: Drukarnia i litografia Maulde i Renou, 1847, s. 11-21. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/26428/edition/43331/content> (дата звернення 29. 07. 2025)

⁴ Orpiszewski L. Trzeci Maj. 1840. 31 Marca, 1840. Paris: Bourgoone et Martinet, 1839, s. 2-4. URL: <https://www.bcul.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/88030/edition/78962/content> (дата звернення 07. 08. 2025)

Ключовим аспектом інформаційної сторони діяльності «Готелю Ламбер» була підтримка та всіляке сприяння розвитку видавничої справи. У Парижі та інших європейських містах, де існувала польська діаспора, завдяки меценатству А.Є. Чарторийського виходили друком історичні студії, філологічні дослідження, політичні трактати, мемуари та літературні твори¹. Ці публікації являли собою потужний інструмент культурної дипломатії, покликаний сформувати в Європі привабливий образ Польщі як батьківщини освіченої, культурно зрілої та цивілізованої європейської нації.

Для того, щоб краще координувати дипломатію в площині культури, А.Є. Чарторийським 19 квітня 1832 р. було засноване Польське літературне товариство (*Towarzystwo Literackie Polskie*). У першій статті статуту цієї організації так визначалася основна мета її існування: «...Товариство засноване для збору та публікації матеріалів, що стосуються стародавнього Королівства Польського та всього, що пов'язано з його сучасним становищем та майбутнім добробутом, з метою збереження та розвитку в очах цивілізованих народів інтересу, який вони виявили до Польщі...»². У взаємодії з Польським літературним товариством працювала Літературна асоціація друзів Польщі, організована за сприяння Чарторийського в Лондоні (лютий 1832 р.). До її складу увійшли виключно британці: члени парламенту, впливові аристократи та журналісти, які по суті займалися лобіюванням інтересів «Готелю Ламбер» у Сполученому Королівстві³. Тривалі політичні та особисті зв'язки, глибоке знання британського істеблішменту та акцент на інформаційній складовій сприяли тому, що саме на «Туманному Альбіоні» А.Є. Чарторийський і його програма польської незалежності були сприйняті з найбільшими відносно інших європейських держав симпатіями⁴.

¹ Handelsman M. Adam Czartoryski. Tom II..., s. 155.

² Цит. за: Hahn H.H. Possibilities and Limitations of Foreign Policy, in Exile: Adam Jerzy Czartoryski's Hotel Lambert in Western Europe, 1831-40..., p. 9

³ Gleason J.H. The Genesis of Russophobia in Great Britain. Harvard: Harvard University Press, 1950, p. 128.

⁴ Cybowski M. The Polish Great Emigration and the Jewish Question, 1831–1836 [Dissertation]. University of Southampton, 2012, p. 27-30

Вважаючи, що національна ідентичність і духовна єдність польського народу є основою майбутньої державності, А.Є. Чарторийський приділяв велику увагу культурній та освітній роботі, усвідомлюючи, що без відповідних інституцій, освіти, мови і власного культурного простору «Велика еміграція» ризикує розчинитися в чужих іноземних середовищах. Тому «Готель Ламбер» від самого початку виступав не тільки в ролі політико-дипломатичного центру, але й культурно-інтелектуального осередку, покликаного зберігати і відтворювати те, що постало перед уявною чи справжньою загрозою зникнення. Насамперед увага Чарторийського була спрямована на підтримку освітніх установ у Франції та інших країнах Європи, починаючи від навчальних початкових закладів для дітей емігрантів і завершуючи ліцеями та інтелектуальними гуртками, які готували нове покоління освічених поляків¹.

Саме в цьому еміграційному середовищі, ініціатива всебічного розвитку якого належала А.Є. Чарторийському, почали визрівати специфічні уявлення про те, якою мала б бути його власна політична роль. Для тієї частини польських мігрантів, які сформували оточення князя, він був не просто політичним лідером, а символом тяглості республікансько-монархічної традиції Речі Посполитої. Разом із тим, його багаторічна плідна діяльність – у політичній, інтелектуально-ідейній, дипломатичній, державницькій та інших сферах – створювала образ людини, здатної не просто керувати еміграцією, а потенційно очолити відроджену державу. З таких міркувань і виникла ініціатива проголосити князя королем, яка переважно виходила від консервативної аристократії, частини офіцерів і деяких діячів культурного середовища².

Реакція самого Чарторийського стала чітким маркером його політичної зрілості, вмілого лідерства і широкого стратегічного мислення. Незважаючи

¹ Reddaway W. F., Penson J. H., Halecki O., Dyboski R. The Cambridge History of Poland, Vol. 2: From Augustus II to Pilsudski (1697-1935)..., p. 319.

² Liebich A. The Man Who Would Not Be King: Adam Czartoryski and Polish Monarchy..., p. 244-245.

на те, що багато членів його оточення бачили в ньому «короля де-факто», він категорично відмовився від будь-яких спроб коронувати його. Причини цієї відмови полягали не в його особистій скромності, а в тих фундаментальних політичних принципах, які він відстоював. По-перше, А.Є. Чарторийський був переконаний, що корона, дарована в еміграції, є символічно порожньою і не матиме жодної легітимності ні за принципами міжнародного права, ні в очах великих держав, ні з точки зору династичної приналежності: «Якби це був хтось інший, а не я, я б, можливо, погодився»¹. По-друге, Чарторийський усвідомлював – прийняття ним титулу монарха неминуче загострило б і без того глибокі суперечності всередині політично неоднорідної польської еміграції.

Спроби частини емігрантів зробити з А.Є. Чарторийського короля й подальша його відмова демонструють два взаємопов'язані процеси: глибоку кризу ідентичності «Великої еміграції», яка перебувала в пошуках шляхів легітимації власної діяльності та визначення її кінцевої мети, а також міцність авторитету та водночас величезної влади князя, яку він мав над своїм оточенням і «Готелем Ламбер» у цілому. Стратегічна виваженість, послідовність і принциповість Чарторийського стали фундаментом того статусу, який дозволяв йому перебувати на чолі найбільш розвинутої інституційно консервативної гілки польської еміграції, яка під його керівництвом намагатиметься впливати на міжнародну політику та проблему невирішеності польського питання в наступні десятиліття.

Отже, діяльність «Готелю Ламбер» стала унікальним феноменом в історії європейської дипломатії, не лише осередком польської політичної еміграції, а й повноцінною інституцією, яка під керівництвом і з ініціативи А.Є. Чарторийського набула квазі-державної структури та характеру. Поєднавши в собі риси й функції держави без території, її дипломатичного відомства, інформаційного центру і міністерства культури одночасно, вона

¹ Цит. за: Rysiewicz M. Monarchia, lud, religia: monarchizm konserwatywnych środowisk politycznych Wielkiej Emigracji w latach 1831-1848. Kraków : Księgarnia Akademicka, 2015, s. 91.

фактично вела свою діяльність за логікою уряду у вигнанні. Тим самим «Готель Ламбер» забезпечив збереження тяглості польської державності, політичних і культурних традицій в умовах бездержав'я та заклав організаційні, концептуальні підвалини для організації широкої боротьби за незалежність Польщі з-поза її етнічних меж.

3.2. Польське питання та міжнародна робота «Готелю Ламбер»

Польське питання після придушення російською владою Листопадового повстання 1830–1831 рр. залишалось, як і до того, одним із найбільш делікатних і суперечливих аспектів тогочасних міжнародних відносин. Для більшості монархій Європи воно було радше складовою ширших геополітичних конфігурацій, зокрема загальноприйнятого концепту «балансу сил», а не окремою проблемою, яка потребувала негайного вирішення. Однак для польської еміграції, насамперед для політико-дипломатичного центру, сформованого навколо «Готелю Ламбер», польське питання представляло собою не просто один із напрямів дипломатичної діяльності, а було фундаментальним сенсом і рушійною силою останньої.

Відсутність власної державності змушувала керівників і працівників «Готелю Ламбер» шукати і знаходити нетрадиційні методи впливу на міжнародні рішення. Вони використовували неофіційну дипломатію (без формальних листів, звернень, перемовин), агентурну мережу і займалися публіцистичною (газетно-журнальною) дипломатією. Наприклад, у 1832 р. А.Є. Чарторийський склав французькомовний «*Mémoire sur les affaires de la Pologne*», де вимагав відновити окрему Польську державу, базуючись на пунктах Віденського конгресу¹. Цю приватну нотатку він передав через графа Владислава Замойського (1803–1868), одного зі своїх найближчих

¹ Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 2..., p. 328.

соротників, до Лондона, і 16 січня 1832 р. документ офіційно було вручено лорду Генрі Палмерстону – тодішньому міністру закордонних справ Британії. Таку роботу можна цілком справедливо означити «дипломатією без уповноважень»: резолюції і повідомлення А.Є. Чарторийського хоч і мали певну вагу, читалися адресатами, але існували поза межами традиційних дипломатичних протоколів.

Пріоритетним для керованої А.Є. Чарторийським дипломатичної служби стало налагодження співпраці з великими державами Західної Європи, передусім Сполученим Королівством. Саме британський напрям діяльності «Готелю Ламбер» був одним із найбільш важливих, послідовних і тривалих, оскільки князь вважав Лондон ключовим фактором у збереженні європейського балансу сил і єдиною державою, достатньо міцною для того, щоб кинути виклик Російській імперії на континенті¹.

Велика Британія тим часом формально продовжувала дотримуватись політики невтручання у європейські справи та збереження статусу-кво. У 1832 р. Г. Палмерстон, в одному з листів до нового посла, який направлявся до Петербургу, писав про те, що питання Польщі залишається важливим для британо-російських відносин. Там же він конфіденційно повідомляв – інтерес британського уряду полягав в тому, щоб «зберегти та, якщо можливо, зміцнити союзні узи, що пов'язують дві держави, союз яких повинен мати благотворний ефект на збереження миру у світі»². Отже, будь-яке рішення надати допомогу Польщі і полякам відкладалися на потім, оскільки керівництво держави у своїй зовнішній політиці мало намір уникати будь-якого великого європейського конфлікту.

Інституційною опорою впливу «Готелю Ламбер» на Сполучене Королівство була Літературна асоціація друзів Польщі, очолювана лордом Дадлі Стюартом. Ця організація проводила щорічні збори, видавала

¹ Там же, с. 324.

² Цит. за: Cybowski M. The Polish Questions in British Politics and Beyond, 1830–1847 [PhD Thesis]. University of Southampton, Faculty of Humanities, 2016, p. 136

памфлети та робила численні запити до парламенту з метою звернути увагу депутатів і громадськості на польське питання¹. Поляки, які представляли «Готель Ламбер» в Лондоні, зокрема Александр Вєлопольський, друкували в парламенті та газетах брошури, присвячені історії та конституції Польщі, які потім роздавали парламентарям і часто надсилали цілі тексти в редакції найбільш тиражних періодичних видань². Попри те, що це викликало хвилю симпатій (наприклад, британські лорди Уесмінстер і Брауні писали про необхідність вчинення справедливості для поляків³), реальна політика робила будь-які спроби досягти прогресу в просуванні польських інтересів марними. Як згадує А.Є. Чарторийський у своєму щоденнику, у дебатах 28 червня 1832 р. Верховна Палата консерваторів висловлювала «засудження діями Росії», а один депутат навіть назвав царя Миколу I «злодієм», проте справжню позицію Сполученого Королівства на тому засіданні ввічливо-лаконічно констатував лорд Х'юм: «Англія не має сили допомогти Польщі»⁴.

У 1839 р. А.Є. Чарторийський мав дві досить промовисті особисті розмови з Г. Палмерстоном. Під час перемовин керівник «Готелю Ламбер» намагався довести, що Російська імперія становить загрозу для британських володінь в Індії та в Азії, а також переконував свого співрозмовника в необхідності захистити народи Кавказу від російської експансії⁵. Не отримавши від Палмерстона очікуваних запевнень у тому, що британці битимуться пліч-о-пліч з поляками проти росіян, князь поїхав назад ні з чим. Попри те, що підтримка громадськості та частини політикуму Сполученого Королівства не слабшала (над чим активно працювали місцеві лобісти та агенти «Готелю Ламбер»), місцевий уряд не збирався порушувати наявний статус-кво та уникав навіть можливості конфлікту з Російською імперією.

¹ Czartoryski A. J. *Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I.* Vol. 2..., p. 334.

² Cybowski M. *The Polish Questions in British Politics and Beyond, 1830—1847...*, p. 145.

³ Czartoryski A. J. *Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I.* Vol. 2..., p. 335.

⁴ Цит. за: Czartoryski A. J. *Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I.* Vol. 2..., p. 336.

⁵ Czartoryski A. J. *Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I.* Vol. 2..., p. 339-344.

У Франції «Готель Ламбер» офіційно просував свої інтереси через французьких дипломатів та відомих політиків, а А.Є. Чарторийський вів активне листування з французькою владою. Відомо, що він переконував міністрів Франсуа Гізо та графа Саварського виступати за відновлення польської Конституції 3 травня, втім, безуспішно: уряд короля Луї-Філіпа I в солідарності з британським уникав конфронтації з Росією¹. Як зауважив Чарторийський в одній розмові з англійськими парламентарями: «Франція почала домагатися прихильності імператора Миколи»². Тож позиція влади Франції щодо польського питання залишалась такою самою, як і британська.

«Готель Ламбер» майже не мав впливу на консервативну, прихильну до Священного Союзу Австрію, яка контролювала територію Галичини, де проживали поляки, і категорично виступала проти будь-яких польських автономних прагнень³. Австрійський канцлер Клемент фон Меттерніх (1773–1859), побоюючись революцій, офіційно відкидав ідею відновлення Польщі, хоча приватно відзначав, що «радіше мав би за сусіда дружню мирну Польщу, ніж агресивну Росію»⁴, але краще Росію, аніж революцію. Міністри Меттерніха публічно відкидали навіть факт наявності польського питання, через що безпосередньо члени австрійського уряду жодного разу не вели тривалих розмов з агентами Чарторийського⁵.

Реалії тогочасної міжнародної політики та збалансованого суперництва великих держав робили мрію емігрантів про вирішення польського питання щонайменше віддалено можливою. Здавалося, тільки через збройний конфлікт проти імперій, що розділили Річ Посполиту, можна було відтворити незалежну Польщу, і ні Франція, ні Велика Британія не бажали воювати за

¹ Owsinska A. La politique du gouvernement français vis-à-vis des Polonais et de la question polonaise durant les années 1832-1835 / in Centre d'étude de la culture polonaise, D. Beauvois (dir.), Pologne. L'insurrection de 1830-1831. Sa réception en Europe. Actes du colloque des 14-15 mai 1981..., Lille: Presses universitaires de Lille, 1982, p. 115-123.

² Цит. за: Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 2..., p. 329.

³ Zajac O. Hôtel Lambert and the Austrian Empire, 1831-1846. London: Palgrave Macmillan, 2024, p. 101-146

⁴ Цит. за: Czartoryski A. J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. 2..., p. 329.

⁵ Zajac O. Hôtel Lambert and the Austrian Empire, 1831-1846..., p. 164-165.

республіку, яка зникла з карти Європи наприкінці XVIII сторіччя: ризики для всіх були занадто великими.

Після того, як А.Є. Чарторийському не вдалося дипломатією у державах Західної і Центральної Європи організувати пропольську антиросійську коаліцію, він звернув свою увагу трохи далі на схід континенту, де Османська імперія перебувала за крок від конфлікту з народами, які населяли підконтрольний їй Балканський півострів¹. Князь вважав, що, надавши допомогу місцевим етносам у їхній боротьбі з турками, він зробить велику послугу Європі, винагородою за яку стануть майбутні спільні зусилля європейських країн щодо відновлення незалежності Польської держави². Крім того, він дотримувався думки про те, що саме в східній частині Європи розгорнеться великий міждержавний конфлікт, який створить можливості для реалізації справи всього його життя³.

Обриси «Східної програми» А.Є. Чарторийського почали вимальовуватися на початку 1840-х рр., якраз тоді, коли Росія, Велика Британія, Пруссія та Австрія підписували в Лондоні низку договорів, згідно умов яких Османська імперія фактично опинялася під захистом цих великих держав⁴. Кінцевою ж метою дипломатичної діяльності «Готелю Ламбер» в регіоні було створення однієї балканської слов'янської держави федеративного зразка в межах Туреччини, яка б продовжила існувати, оскільки її цілісність тепер гарантувалася провідними країнами Європи. Досягти цього планувалось шляхом заохочення антиросійських та антиавстрійських сентиментів серед народів регіону, що в майбутньому мали б орієнтуватися на відроджену Польщу, а не Російську імперію, як захисницю

¹ Berry R. A. Polish Diplomatic Activities in the Ottoman Empire, 1832–48: The Influence of the Hotel Lambert on Ottoman Policy // In: Morison, J. (eds) *Eastern Europe and the West*. London: Palgrave Macmillan, 1992, p. 29-30 URL: https://doi.org/10.1007/978-1-349-22299-5_2 (дата звернення 05. 03. 2025 р.).

² Berry R. A. Czartoryski's Hôtel Lambert and the Great Powers in the Balkans, 1832–1848 // *The International History Review*, 1985. Vol. 7, No. 1, p. 52. URL: <http://www.jstor.org/stable/40105449> (дата звернення 17.02. 2025).

³ Dworski M. The Balkans as a Gateway to Polish Independence. The Face of the Balkan Policy of the Hôtel Lambert towards National Movements Forming within the Borders of the Ottoman Empire // *Acta Histriae*. 2023. Vol. 31, No. 1, p. 20. URL: https://zdip.si/wp-content/uploads/2023/06/AH_31-2023-1.pdf (дата звернення 14.10. 2025)

⁴ Bridge F. R., Bullen R. *The Great Powers and the European States System 1814–1914*. 2nd ed. London: Routledge, 2005, p. 100-102.

інтересів слов'янських народів Балкан¹. По суті, цей проєкт А.Є. Чарторийського за своїм змістом мав виразно панславістський характер.

Головним інструментом, завдяки якому втілювалася «Східна програма» стало Польське орієнтальне агентство (*Agencja Główniej Misji Wschodniej*). Воно було засноване 1841 р. у Стамбулі, а її керівником Чарторийський призначив полковника Міхала Чайковського (1804–1886), який перебував на території Османської імперії в якості офіційного представника Паризького історичного інституту і нібито досліджував життя слов'ян на Балканах². Французьке Міністерство зовнішніх справ під керівництвом Ф. Гізо (1840–1848 рр.) всіляко підтримувало балканську політику «Готелю Ламбер», оскільки вважало дезінтеграцію Туреччини на менші країни неминучою, а поширення російського та австрійського впливів на півострів – небезпечними для власних інтересів³. Факт того, що «Східна програма» А.Є. Чарторийського включала в себе, крім іншого, плани розповсюджувати католицьку віру серед балканських народів⁴, тобто здійснювати «цивілізаційну місію», сприяло поглибленню співпраці між Францією та дипломатичною мережею польських емігрантів.

Польське орієнтальне агентство протягом 1840-х рр. перетворилась на найбільш важливий осередок діяльності «Готелю Ламбер», і не тільки дипломатичної – це був справжній координаційний центр політичних, розвідувальних, культурно-інформаційних ініціатив А.Є. Чарторийського, спрямованих на формування панславістського і русофобського середовища на північно-західних теренах Османської імперії. У всьому цьому виразно проступає ідейна робота князя, який ще в період перебування на посаді міністра закордонних справ Російської імперії розробляв схожий проєкт, проте з того часу пройшло вже понад 40 років. Тепер же центральним елементом Балканської програми виступала не Росія, а відроджена Польська

¹ Skowronek J. *Polityka bałkańska hotelu Lambert (1833–1856)*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. 1976, p. 211.

² Там же, с. 53.

³ Berry R. A. *Czartoryski's Hôtel Lambert and the Great Powers in the Balkans, 1832–1848...*, p. 52-53.

⁴ Berry R. A. *Czartoryski's Hôtel Lambert and the Great Powers in the Balkans, 1832–1848...*, p. 53.

держава як головна заступниця окремо взятих національних рухів слов'янських етносів, уособлюючи при цьому панславістську ідею в цілому.

Діяльність орієнтального агентства поступово виходила за рамки суто дипломатичного представництва (хоч би й неофіційного) і з роками дедалі більше набувала характеру масштабного і багаторівневого проєкту впливу на долю Балканського регіону. Особливе значення у цьому контексті мала робота з представниками національних еліт тамтешніх слов'янських держав, зокрема і з сербськими. «Східна програма» А.Є. Чарторийського вбачала в Сербії провідний центр об'єднання південних слов'ян¹, і після зміни місцевої династії в 1842 р. агенти «Готелю Ламбер» на чолі з М. Чайковським активно працювали з новим князем Олександром Карагеоргієвичем (1806–1885) і його оточенням, намагаючись переконати сербську владу в стратегічній вигідності союзу з Польщею та співпраці з османським урядом на противагу російському впливу². А.Є. Чарторийський навіть надіслав новобраному сербському керівнику особливий документ під назвою «Поради щодо Сербії», у якому закликав перетворити країну сербів на ядро великої федеративної південнослов'янської держави, яка б орієнтувалася на Польщу³. Неможливо не бачити в «Порадах» перші паростки ідеї «Великої Сербії», яка у другій половині XIX ст. стане однією з головних світоглядно-ідеологічних опор сербської державності та нації.

«Східна програма» Чарторийського мала також і кавказький вимір, який став логічним продовженням спроб «Готелю Ламбер» ослабити Російську імперію ззовні. Через М. Чайковського і підконтрольних йому агентів у 1840-х рр. було здійснено кілька спроб налагодити контакти з горцями Кавказу, які під проводом імама Шаміля вели війну проти російських військ⁴. Попри те, що посланці від Польського орієнтального

¹ Dworski M. The Balkans as a Gateway to Polish Independence..., p. 22-24.

² Skowronek J. Polityka bałkańska hotelu Lambert (1833–1856)..., p. 251.

³ Dworski M. The Balkans as a Gateway to Polish Independence. The Face of the Balkan Policy of the Hôtel Lambert towards National Movements Forming within the Borders of the Ottoman Empire...,

⁴ Adamczewski P. On the correspondence of Mikhail Czajkowski and Adam Czartoryski with Imam Shamil and his Naibs // History Archeology and Ethnography of the Caucasus, Vol. 14, No. 3, p. 43-44.

агентства не змогли дістатись Кавказьких гір¹, а всі зусилля «Готелю Ламбер» перетворити регіон на ще одну точку спротиву Росії виявилися невдалими, ця історія засвідчила намір А.Є. Чарторийського неформальними дипломатичними шляхами побудувати антиімперську конструкцію союзників Польщі, які мали оточувати Російську державу з кількох напрямків одночасно.

Комплексний характер «Східної політики» засвідчує ініціатива заснувати в 1842 р. на азійському боці Босфору польське село Адамополь², названого так на честь керманіча польським еміграційним дипломатичним відомством. У цьому населеному пункті оселилися учасники повстання 1830–1831 рр., а також колишні вояки російської армії на Кавказі, викуплені з неволі³. Селище по суті стало прихистком і водночас культурним центром польської громади в Туреччині. Побудова та існування колонії, яка засвідчувала польсько-турецьку солідарність (уряд Османської імперії підтримав цю ініціативу), сприяла зростанню польської присутності в регіоні, авторитету «Готелю Ламбер», її керівників і представників серед народів Балкан.

Загалом, «Східна програма» А.Є. Чарторийського стала найбільш успішним кейсом роботи польської еміграційної дипломатії. Хоча її кінцеві цілі – створення федеративної південнослов'янської держави під польсько-турецькою опікою та ізоляція Росії – не були реалізовані, сама структура мережі, закладена «Готелем Ламбер» і Польським орієнтальним Агентством, мала довготривалі наслідки. Серед іншого, вона сприяла формуванню сталих контактів між польською еміграцією та балканськими національними рухами, закріпила польську присутність на політичній карті регіону й надала Чарторийському реальні інструменти впливу на міжнародну політику, яких він не мав у Західній Європі. Саме тут сформувалася розгалужена система

¹ Там же, с. 56.

² Üner A. Türkler ve Lehler El Ele: Siyasetle Kesişen Yollar ve Edebiyatla Pekişen Dostluk // Acta Turcica, Özel Sayı “Polonya ve Türk Dünyası”, Kasım, 2019, p. 66. URL: <https://actaturcica.wordpress.com/wp-content/uploads/2019/11/i-06-64-72.pdf> (дата звернення 28.10.2025)

³ Там же.

політичних, культурних і конфесійних зв'язків, які відкривали для польської політичної еміграції та особисто її лідера можливості втілити принаймні частину своїх програмних ідей у реальність.

Найбільшим випробуванням для «Готелю Ламбер», А.Є. Чарторийського й організованої ним дипломатичної мережі стала анексія Вільного міста Кракова Австрійською імперією в 1846 р.¹. Ця подія була наслідком невдалого повстання краківських містян, жорстокий процес придушення якого отримав назву «Галицької різанини» (*Rabacja galicyjska*)². Для консервативної частини «Великої еміграції» вибух повстання краків'ян хоч і став неочікуваним³, проте А.Є. Чарторийський і очолюваний ним «Готель Ламбер» стали на захист своїх співвітчизників усіма можливими методами. Для князя Краків був останнім символічним залишком Віденської системи міжнародних відносин, колись столицею Речі Посполитої; втрата цього міста в такий спосіб стала ударом по легітимації польських претензій на міжнародному рівні. Саме тому князь оперативно залучив свою дипломатичну мережу до справи формування єдиного інформаційного й політичного фронту, який мав продемонструвати європейським урядам незаконність австрійських дій та необхідність колективної європейської відповіді на них⁴.

У своїх меморандумах до Франції, Великої Британії та Османської імперії А.Є. Чарторийський підкреслював: анексія Кракова порушує рішення Віденського конгресу та створює небезпечний прецедент силового перегляду устаткованої системи міжнародних відносин⁵. Він намагався переконати європейських дипломатів, що польське питання є не внутрішньою справою розділених держав, а елементом ширшої боротьби за баланс сил на континенті. У цьому контексті Краківське повстання трактувалося як прояв

¹ Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі..., с. 696.

² Zając O. Hôtel Lambert and the Austrian Empire, 1831-1846..., p. 188-189.

³ Там же, с. 189.

⁴ Żurawski vel Grajewski R. Ognisko permanentnej insurekcji. Powstanie 1846 r. i likwidacja Rzeczypospolitej Krakowskiej w dyplomacji Hotelu Lambert wobec mocarstw europejskich (1846-1847). Warszawa: Ośrodek Myśli Politycznej, 2018, s. 107-108.

⁵ Там же, с. 109-113.

патріотичного спротиву, що був спотворений австрійською пропагандою, яка представила цей виступ як деструктивний, соціально небезпечний революційний акт. Для посилення власної позиції Чарторийський залучав контакти, здобуті в межах «Східної програми», апелюючи до союзників у Стамбулі й Белграді та демонструючи солідарність польської еміграції з іншими поневоленими народами.

Жоден із дипломатичних каналів не приніс очікуваного результату. Європейські держави, занепокоєні революційними настроями, які поширювалися континентом, та не бажаючи загострення відносин із Австрією, утримувалися від публічних заяв і тим більше від будь-яких практичних дій. Франція Луї-Філіпа I не виявляла готовності воювати за польську справу, а британська дипломатія, хоч і спромоглася на формальний протест, сповідувала політику невтручання та все ще воліла зберігати статус-кво¹. Тим часом держави-члени Священного Союзу (Росія та Пруссія) підтримали австрійську інтерпретацію подій, вважаючи Краків центром заколоту, повстанців – заколотниками, а їхні дії – революцією, недопущення яких було однією з головних засад актів Віденського конгресу².

Причини невдачі дипломатичної кампанії Чарторийського полягали не лише у несприятливій міжнародній кон'юнктурі, а й у внутрішній слабкості самої польської еміграції, розколотої між кількома політичними центрами. Попри зростання міжнародного авторитету «Готелю Ламбер», яке спостерігалось в 1840-х рр., на самоті паризький центр польської еміграції все ж не мав ресурсів і необхідних інструментів для успішного здійснення тиску на провідні європейські держави³. Разом із тим, анексія Кракова остаточно засвідчила для князя обмеженість західного напряму дипломатичної гри та зумовила повну переорієнтацію на балканський вектор роботи, де зберігалися можливості для маневру й застосування тих

¹ Bridge F. R., Bullen R. The Great Powers and the European States System 1814–1914..., p. 104.

² Żurawski vel Grajewski R. Ognisko permanentnej insurekcji..., s. 233-236.

³ Там же, с. 244-259.

механізмів впливу, що формувалися в межах «Східної програми». Таким чином, Краківська криза 1846 р. стала переламним моментом для «Готелю Ламбер», керівництво якого усвідомило необхідність стратегічного переосмислення змісту і підходів до веденої ним міжнародної діяльності.

Отже, діяльність «Готелю Ламбер» у сфері просування польського питання поєднувала в собі елементи неофіційної і неформальної дипломатії, широкої мережевої роботи, політичного та інформаційного лобізму. Попри обмеженість інструментів та небажання великих держав Європи загострювати відносини з Російською та Австрійською імперіями, А.Є. Чарторийському вдалося перетворити польську еміграцію на суб'єкт міжнародних відносин, здатний артикулювати власні інтереси на континентальному рівні.

Можна констатувати, що в ході своєї роботи в еміграції князь розробив і намагався втілити в життя федералістичну, неімперську і демократичну візію панславізму, яка принципово відрізнялася від російських концептів «слов'янської єдності». Для Чарторийського панславізм не був інструментом експансії чи домінування однієї нації над іншими; навпаки, він мислив його як політичну платформу рівноправних народів, здатних до об'єднання зі збереженням власних традицій, політичної автономії та культури. У цьому контексті «Східна програма» постає як спроба створити альтернативний політичний порядок у Східній Європі та на Балканах – порядок, який ґрунтувався б не на територіальних захопленнях і династичних інтересах, а на принципах співпраці, солідарності, національного самовизначення.

Досвід 1830–1840-х рр. не лише виявив реальні можливості й слабкості «Готелю Ламбер», але й підготував підґрунтя для розгортання нового етапу дипломатії А.Є. Чарторийського, у якому польське питання могло бути вирішене через переформатування політичної конфігурації в Центрально-Східній Європі та на Балканах.

3.3. Діяльність А.Є. Чарторийського в контексті «Весни народів» 1848–1849 рр.

«Весна народів» 1848–1849 рр., що охопила майже всю територію Європи, відкрила для польської еміграції загалом і А.Є. Чарторийського зокрема унікальне вікно можливостей. Розгортання народних революцій перш за все загрожувало старим монархічним режимам, які десятиліттями планомірно стримували національні прагнення польських еліт чи мало зважали на них; водночас із тим, вони створили передумови для активізації контактів із відцентровими, антиімперськими силами – національними рухами та урядами, що потребували підтримки у своїй боротьбі. Для князя загальноєвропейська криза стала сприятливою нагодою для того, щоб відновити польську державність як частину широкої програми з оновлення всієї тогочасної системи міжнародних відносин.

Напередодні початку революційних подій, уже в січні 1848 р., канцлер Австрії К. фон Меттерніх передчував «рік, який проллє світло на багато речей, що приховані від очей»¹. Тривоги одного з головних творців Віденської системи міжнародних відносин щодо стабільності Священного Союзу та монархічних режимів континенту виявилися цілком виправданими: того ж таки місяця розпочалася революція в Італії, наступного французькими революціонерами був повалений режим короля Луї-Філіпа I, а в березні проникливий Меттерніх покинув охоплений полум'ям повстання Відень; прусський король Фрідріх Вільгельм IV, опинившись перед обличчям загрози падіння і його влади, пішов на поступки німецьким лідерам народного руху, прийнявши Конституцію Пруського королівства².

Станом на цей час 78-річний А.Є. Чарторийський відчував себе виснаженим. Давався взнаки не лише поважний вік: «Галицька різанина», до

¹ Цит. за: Dziewanowski M. 1848 and the Hotel Lambert // The Slavonic and East European Review, Vol. 26, No. 67, 1948, p. 361. URL: <http://www.jstor.org/stable/4203952> (дата звернення 05.03.2025)

² Clark C. Revolutionary Spring: Europe Aflame and the Fight for a New World, 1848-1849. London: Penguin, 2023, p. 167-191.

якої європейська спільнота не проявила належного інтересу, стабільність російсько-британського союзу, а також чутки про можливість скорого досягнення компромісної угоди між Королівством Польським і Російською імперією – всі ці фактори призвели до того, що князь не мав віри втілити свої політичні проекти в короткостроковій перспективі¹. Проте, весна 1848 р. змінила все: розпочалася давно передбачувана Чарторийським криза європейського масштабу, у якій він вбачав найсприятливіший шанс для відновлення незалежної Польської держави, перебудови всієї Європи на основі відстоюваних ним протягом багатьох десятиліть принципів народного суверенітету та федералізму. На основі цієї головної мети А.Є. Чарторийський і керований ним «Готель Ламбер» приступив до багатовекторної дипломатичної роботи, наріжним каменем якої стала підтримка континентальних народних рухів, що повстали проти імперського панування².

Особливе місце в тогочасній дипломатії А.Є. Чарторийського посідало припущення про те, що відновлення Польщі та визволення інших народів є можливим лише за наявності тісної союзницької кооперації з Францією та Великою Британією³. Падіння монархії Бурбонів і відверті заяви лідерів Другої республіки про повернення до революційного принципу ведення війни заради звільнення поневолених народів⁴, слогани прусських революціонерів і деяких політиків, зокрема ліберального Генріха фон Арніма, який кілька місяців очолював міністерство закордонних справ Пруссії, про необхідність визвольного «хрестового походу»⁵ проти Росії засвідчували реальний потенціал політичної програми «Готелю Ламбер». А.Є. Чарторийський усвідомлював, що успішне вирішення польського питання можливе лише за умов тісної кооперації з європейськими

¹ Dziewanowski M. 1848 and the Hotel Lambert..., p. 362.

² Handelsman M. Adam Czartoryski. Tom II..., s. 203.

³ Kukiel M. Czartoryski and European Unity 1770-1861..., p. 261-262.

⁴ Clark C. Revolutionary Spring: Europe Aflame and the Fight for a New World, 1848-1849..., p. 246.

⁵ Schroeder P.W. The Transformation of European Politics, 1763-1848..., p. 798.

державами, здатними протистояти Російській імперії – головній противниці незалежної Польщі.

Одним із ключових союзників у цій справі мала стати Пруссія, до якої Чарторийський ставився досить скептично до того, як дізнався про зазначений вище кардинальний поворот у зовнішній політиці цієї держави. 22 березня в листі до свого племінника, В. Замойського князь писав: «Берлін і Відень – донедавна наші безперечні вороги – раптово перетворилися на наших союзників»¹. Великий резонанс у суспільних і політичних колах викликав приїзд А.Є. Чарторийського до Берліна 28 березня 1848 року: місцева громадськість зустрічала його з ентузіазмом, як провісника великих перетворень у Європі². Ця місія мала доволі символічний характер, оскільки особиста присутність польського князя, відомого своєю роботою у справі відновлення Польщі, в столиці Пруссії засвідчило для прусських лібералів і тамтешніх революційних сил факт того, що польське питання буде складовою частиною нового європейського порядку. Під час цього візиту Чарторийський спрямував усі зусилля на заохочення Пруссії до конфлікту з Росією, який мав проходити за підтримки Франції, Османської імперії, дрібних німецьких князівств і (потенційно) Австрії³. А.Є. Чарторийський підготував для Фрідріха Вільгельма IV особливий програмний меморандум, що ґрунтувався на ідеї спільності інтересів двох народів перед загрозою російського абсолютизму⁴. Проте, ця аргументація спиралася на наївне припущення про те, що на прусську владу впливатиме зростання німецького національного руху, яке зрештою змусить її долучитися до вирішення польського питання.

Переламним моментом у цьому контексті виявились дебати ліберального Франкфуртського національного зібрання у 1848 р., які продемонстрували неготовність революціонерів підтримати майбутню

¹ Цит. за: Zamoyski W. Jenerał Zamoyski: 1803–1868. Tom V 1847–1852. Poznan: Biblioteka Kórnicka, 1922, s. 86.

² Kukiel M. Czartoryski and European Unity 1770-1861..., p. 263.

³ Handelsman M. Adam Czartoryski. Tom II..., s. 204.

⁴ Там же.

незалежність Польщі. Напрочуд показовою стала промова депутата Вільгельма Йордана, спрямована проти відновлення автономії Познанщини, під час якої він, використовуючи аргументи про «вищу» німецьку культуру та «історичну закономірність» поділів Речі Посполитої, фактично легітимізував імперський дискурс, який тяжів до інкорпорації польських земель у вільну Німецьку державу¹. Після того, як парламент затвердив майбутню інтеграцію Познанських теренів², стало очевидним – проєкт польсько-німецького союзу тримався скоріше на надмірно оптимістичних сподіваннях польської еміграції, аніж на реальних перспективах міжнародного порозуміння.

Наприкінці 1848 р. «берлінська ілюзія» А.Є. Чарторийського була остаточно зруйнована. Відмовившись від ліберальних поступок, прусський уряд перейшов до репресивної політики та жорстоко придушив польські виступи в Познані, активно співпрацюючи з Російською імперією³. Меморандуми Чарторийського і його застереження щодо небезпеки російського впливу ігнорувалися, а антипольські настрої, про які звітував з Берліна В. Замойський⁴, лише зростали.

Паралельно зі спробами укласти союз з Пруським королівством, «Готель Ламбер» приділяв також увагу виявам багатонаціонального невдоволення в Австрійській імперії. На відміну від прусських теренів, де польська еміграційна дипломатія наштовхнулася на консолідований німецький націоналізм, австрійський простір був значно складнішим з огляду на те, що різні народи Габсбурзької монархії висували взаємно суперечливі програми, а сам Відень маневрував між цими вимогами, прагнучи зберегти цілісність імперії. За цих умов А.Є. Чарторийський і його представники на місцях були вимушені і самі обережно маневрувати між інтересами

¹ Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі..., с. 702.

² Там же.

³ Reddaway W. F., Penson J. H., Halecki O., Dyboski R. The Cambridge History of Poland, Vol. 2: From Augustus II to Pilsudski (1697-1935)..., p. 359-360.

⁴ Zamoyski W. Jenerał Zamoyski: 1803–1868. Tom V: 1847–1852. Poznan: Biblioteka Kórnicka, 1922, s. 98.

слов'янських народів, аби не допустити їхнього переходу під російський вплив.

У фокусі роботи «Готелю Ламбер» на австрійських землях перебувала Галичина, де в період «Весни народів» яскраво проявився міжнаціональний конфлікт українців і поляків. У баченні князя галицькі землі були одним цілим єдиного історичного простору, і діяльність утвореної навесні 1848 р. Головної Руської Ради (ГРР), яка вимагала поділу регіону на дві національні частини¹, перешкоджала його планам щодо збереження польського домінування в Галичині. Агенти Чарторийського – Валеріан Калінка та Северин Гоцинський – намагалися протидіяти впливу ГРР, яку вони вважали знаряддям австрійської адміністрації, проте значного успіху в тому не мали².

Слов'янський з'їзд, який зібрався в Празі у червні 1848 р., А.Є. Чарторийський розглядав як шанс втілити власний варіант панславізму, протиставивши його російському. Єжи Любомирський, який представляв «Готель Ламбер» на цьому зібранні, намагався просувати модель рівноправної слов'янської федерації, в якій Польща відігравала б провідну роль³. Однак, продемонстровані в ході з'їзду протиріччя між поляками та українцями, а також між поляками та чехами, які побоювалися посилення Німеччини і тому трималися за Австрію, заблокували створення єдиного антиросійського фронту. Хоча підсумковий «Маніфест до народів Європи» містив декларативні заклики до свободи та рівності слов'ян⁴, він не пропонував бажаний для А.Є. Чарторийського механізм реальної політики, а саме проголошення федерації слов'ян або принаймні декларацію про можливість створення такого утворення в майбутньому. Відмова від поступок у польсько-українському конфлікті, а також відсутність підтримки чехів та інших народів, які пропонували власні, часто несумісні одна з одною

¹ Юрейко О. В. Головна руська рада і Центральна рада народова: особливості відносин // Наукові записки Національного університету "Острозька академія", Історичні науки, Вип. 10, 2008, с. 86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoi_2008_10_12 (дата звернення 29.10.2025)

² Zdrada J. Historia Polski 1795-1914..., s. 382-383.

³ Wnukowski N. Polityka Hotelu Lambert wobec Słowian Południowych w latach 1848-1849. Żagań: Dekograf, 2007, s. 38-40.

⁴ Zdrada J. Historia Polski 1795-1914..., s. 392.

політичні програми, зумовили провал візії федеративної транснаціональної слов'янської держави, яку відстоював князь.

У цей же час всередині Австрійської монархії вирувала Угорська революція, у ході якої революційний уряд Лайоша Кошута протистояв не лише режиму Габсбургів, а й воював проти сербів, хорватів і румунів, які різко відкидали домінацію мадяр¹. Користуючись моментом і розуміючи, що такий внутрішній розкол робить угорський рух вразливим перед Австрією та Росією, князь дипломатичними шляхами намагався спрямувати енергію залучених до конфлікту народів проти спільного противника – австрійського і російського абсолютизму. Інтереси Чарторійського серед південних слов'ян представляв граф Людвік Бистшоновський, який переконував їх припинити конфлікт з угорцями та усвідомити справжню загрозу їхнім інтересам². Паралельно Чарторійський намагався тиснути на угорський уряд, домагаючись національних поступок, які могли б зняти гостроту міжетнічного протистояння. Попри це, південнослов'янські лідери вже отримували підтримку з Відня і, до того ж, не вірили в угорські обіцянки; угорці ж боялися, що будь-які поступки зведуть нанівець їхній національний проєкт³.

У листах до Л. Кошута А.Є. Чарторійський все ж послідовно підкреслював необхідність компромісу та пропонував йому долучитись до втілення моделі широкої конфедерації народів Центрально-Східної Європи – фактично ранній варіант концепції «Міжмор'я». У цій конструкції Угорщина, Польща, Румунія та південнослов'янські землі мали сформувати єдиний блок союзних держав, здатних вкупі протистояти австрійській і російській гегемонії та врівноважити їхні імперські прагнення. Переговори щодо утворення Дунайсько-Балканської федерації за посередництва князя активно велися протягом першої половини 1849 р.⁴, проте, коли в липні керівники

¹ Clark C. *Revolutionary Spring: Europe Aflame and the Fight for a New World, 1848-1849...*, p. 311-314.

² Peter L., Rady M., Sherwood P. *Lajos Kossuth Sent Word... Papers delivered on the occasion of the bicentenary of Kossuth's birth*. London: Q3 Digital/Litho, 2003, p. 97.

³ Там же, с. 98-104.

⁴ Dziewanowski M. *1848 and the Hotel Lambert...*, p. 371.

Угорщини врешті-решт ухвалили компромісний Закон про національності, російська інтервенція експедиційного корпусу генерала Івана Паскевича вже визначила поразку Угорської революції¹.

А.Є. Чарторийський також не полишав спроб закріпити польську присутність на Апеннінському півострові – одному з головних центрів революційного вибуху. Діяльність «Готелю Ламбер» зіткнулася на розмаїтому політичному ландшафті Італії з самостійним проєктом поета Адама Міцкевича (1798–1855), який у Римі сформував власний польський легіон, заснований на республіканських ідеях і товіаністському тлумаченні християнства². Радикалізм цього задуму кардинально відрізняв його від програми Чарторийського, який вважав саме легітимні монархії стабільнішими і більш ефективними партнерами польських національних військових формувань у боротьбі з Австрійською імперією. Тим не менш, хід подальшої кампанії виявився несприятливим для легіонів Міцкевича і «Готелю Ламбер», політика якого на італійських землях завершилась цілковитим провалом³.

Набагато успішнішою у військовій сфері та загалом масштабнішою за своїм значенням була діяльність А.Є. Чарторийського, яка розгорнулася в межах Османської імперії. «Готель Ламбер» розглядав цю державу ключовим партнером у майбутньому зіткненні Європи з Російською імперією, а тому розгорнув систематичну роботу зі зміцнення її становища. Важливою складовою останньої стала ініціатива щодо так званих «козацьких проєктів»: М. Чайковський запропонував відновити козацтво як прикордонну силу, здатну діяти проти Росії в разі війни та при цьому бути в повній мірі лояльною до султана й політичної еміграції. На основі цієї концепції були сформовані Султанські козаки – структуровані підрозділи напіврегулярної

¹ Clark C. *Revolutionary Spring: Europe Aflame and the Fight for a New World, 1848-1849...*, p. 336.

² Jurek L. The communicative dimension of violence: Polish legions in Italy as an instrument of appeal to “Europe” (1848–1849) // *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku*, Tom IX, 2011, p. 63-64. URL: https://dspace.uni.lodz.pl/bitstream/handle/11089/10729/4-059_076-Jurek.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення 30.10.2025).

³ Jurek L. The communicative dimension of violence: Polish legions in Italy as an instrument of appeal to “Europe” (1848–1849)..., p. 73-76.

польської кавалерії – єдиного військового підрозділу поляків, який перебував на постійній службі в армії іншої держави¹. Надалі ці формування не лише збереглися, але й взяли участь у Кримській війні², тим самим підтвердивши стратегічний розрахунок Чарторийського.

Висвітлені вище більш і менш вдалі напрями міжнародної роботи «Готелю Ламбер» протягом 1848–1849 рр. були підпорядковані одній великій меті: виробленню засад відновленої Польської держави в межах загальноєвропейського федералістичного проєкту. Покликаний стати відповіддю на кризу Віденської системи міжнародних відносин і революційні потрясіння «Весни народів», він передбачав перетворення польського питання на європейське, таке, що відповідає загальним інтересам міжнародної рівноваги та безпеки.

У цей період А.Є. Чарторийський виходив з переконання, що імперські конструкції Центрально-Східної Європи перебувають у стані неминучого розпаду³, а тому необхідно заздалегідь сформулювати політичну модель, яка могла б замінити попередню без впадання в хаос і занурення континенту в міжнаціональні конфлікти. Федерація народів, вибудована за принципом добровільного союзу, могла стати відповіддю на такі виклики. Ядром цієї моделі він бачив відроджену Польщу – не у вузькому етнічному значенні, а як складову частину великої міжнаціональної політичної спільноти держав.

Саме в цьому контексті розгорталася дипломатично-політична діяльність князя в 1848–1849 рр. Зокрема, на Заході він прагнув переконати французький уряд Альфонса де Ламартіна й британське МЗС Г. Палмерстона, що принцип «легітимізму династій» слід замінити принципом «легітимізму націй», оскільки лише такий порядок може запобігти новим загальноєвропейським війнам та стримати експансію Росії⁴. У своїх листах, розмовах і зверненнях князь

¹ Poltorak V. Michal Czajkowski (Sadyk Pasha)'s Projects in The Ottoman Empire (1841-1872) // The Journal of Southeastern European Studies, No. 35, 2020, p. 178-181. URL:

https://www.researchgate.net/publication/356075928_Michal_Czajkowski_Sadyk_Pasha's_Projects_in_The_Ottoman_Empire_1841-1872#:~:text=1,of%20the%20Russian%20Empire%20e (дата звернення 30.10.2025).

² Там же, с. 186.

³ Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski 1770-1861..., s. 338.

⁴ Handelsman M. Adam Czartoryski. Tom II..., s. 204, 239-242.

наголошував: європейська стабільність можлива лише тоді, коли буде визнане право народів на самовизначення, а старі імперські структури – розпущені. У Центральній та Південній Європі Чарторийський шукав можливостей для створення регіональних федеративних блоків – перш за все дунайсько-балканського. Усі ці кроки мали закласти передумови для створення широкої системи міжнаціональної координації.

Таким чином, діяльність Чарторийського в 1848–1849 рр. слід розглядати не як сукупність ізольованих дипломатичних ініціатив, а як послідовну спробу сформулювати й практично втілити альтернативний міжнародний порядок, побудований на ідеях національного самовизначення, багатосторонній координації та відмові від гегемонії імперій. Хоча безпосередніх успіхів у цьому князю в цей час досягти не вдалося, його проєкт став предтечою новітніх концептів загальноєвропейської федерації, сповненою ідей, які отримають реальне втілення лише у XX ст.

Револуції 1848–1849 рр. продемонстрували обмеженість ідей А.Є. Чарторийського. Більшість західних урядів виявилася не готовою до підтримки широких і вузьких федералістичних проєктів, а слов'янські народи розділилися за політичними орієнтаціями – між прихильністю до Австрії, Росії і власних національних прагнень. Попри поразку революційних виступів, князь залишався одним із найпослідовніших європейських інтелектуалів свого часу; його політична філософія вплинула на формування національного польського руху другої половини XIX ст., а також на подальший розвиток концепцій міждержавного співробітництва, які передували створенню Європейського Союзу вже в другій половині XX ст.

Діяльність князя місяці «Весни народів» не зводиться лише до польського питання – вона відображає глибше прагнення до створення засад нової європейської рівноваги, заснованої на співпраці рівноправних народів і взаємному визнанні національних прав. Бачення Європи як спільноти незалежних, але взаємопов'язаних держав зробило Чарторийського одним із найвизначніших політичних мислителів Європи свого часу, а його ідеї –

актуальними навіть у контексті сучасної європейської інтеграції на континентальному та регіональному рівнях.

Підсумовуючи ж весь розділ, маємо констатувати, що А.Є. Чарторийський став найвпливовішою постаттю польської політичної еміграції після поразки Листопадового повстання 1830–1831 рр. Його діяльність у європейській дипломатії в еміграції (1831–1849 рр.) характеризувалася спробами поєднати інтереси Польщі з реаліями політичних процесів у Європі в цей період. Після поразки повстання Чарторийський очолив «Велику еміграцію» в Парижі, перетворивши «Готель Ламбер» на платформу для ведення багатовекторної міжнародної діяльності та лобіювання польської справи на найвищому рівні європейському суспільно-політичному рівні.

А.Є. Чарторийський активно використовував дипломатичні інструменти для інтеграції польського питання у європейський політичний контекст. Він підтримував контакти з французьким урядом, британськими та австрійськими колами, працював з Османською імперією та народами Балкан, намагаючись сформувати коаліції, які могли б чинити тиск на Російську імперію. Особливу увагу він приділяв Франції, де перебував центр польської еміграції. Його дипломатія передбачала ведення листування з європейськими монархами, політичними діячами та впливовими журналістами, що дозволяло підтримувати національну ідею навіть за межами Польщі та зберігати вплив емігрантської спільноти у міжнародному дискурсі.

Дипломатична діяльність Чарторийського в еміграції була тісно пов'язана з його фінансовою та організаційною роботою. Він активно залучав кошти для підтримки емігрантів, організації політичних клубів та підготовки публікацій, які пропагували польську справу у європейському політичному середовищі. Через пресу та листи до європейських урядів Чарторийський формував образ Польщі як цивілізованої нації, що прагне реалізувати своє легітимне і моральне право на власну державність, спростовуючи тим самим

уявлення про «бунтівний народ». Ця стратегія підвищувала легітимність польського питання у дипломатичних колах і створювала ґрунт для подальшої міжнародної підтримки.

Загалом, діяльність А.Є. Чарторийського в цей період демонструє, що навіть у статусі емігранта можна вести активну дипломатичну гру. Практичний вимір його роботи можна вважати яскравим прикладом того, як інтелектуальні ресурси, дипломатичний хист і організаційні здібності можуть компенсувати відсутність державної влади і сформувати довготривалу політичну стратегію на національному і європейському рівнях.

ВИСНОВКИ

Діяльність Адама Єжи Чарторийського посідає унікальне місце в історії європейської дипломатії першої половини XIX ст.. У ній органічно переплелися інтелектуальне підґрунтя доби Просвітництва, досвід державницької роботи в імперських структурах Російської імперії, консервативно-ліберальні ідейні моделі політичного устрою з поступовою кристалізацією нової – постімперської, транснаціональної, космополітичної та національно орієнтованої дипломатичної практики. Протягом всього свого життя польський князь не лише намагався прилаштувати прогресивні політичні концепти до польських реалій і зробити Польщу складовою частиною європейської спільноти держав, але й виступив одним із перших теоретиків і практиків легітимації національних рухів у міжнародних відносинах.

Перший етап кар'єри Чарторийського (1795–1831), досліджений у другому розділі цієї роботи, став для нього часом внутрішнього і зовнішнього пошуку порозуміння між прагненням національного відродження та реаліями життя всередині імперії. Працюючи в колі реформаторів Негласного комітету та пізніше займаючи посаду міністра закордонних справ Російської імперії, князь щиро прагнув поєднати інтереси держави, на службі в якій перебував, зі своїм власним баченням польської державності. Запропонована ним у цьому контексті «велика система», що передбачала встановлення нового міжнародного порядку, заснованого на принципах національного самовизначення, федералізму, солідарності та колективної безпеки, мала на меті відновити Польщу (автономну,

як частину федерації слов'янських народів під егідою Росії) та забезпечити Російській імперії роль лідера та гаранта цієї системи.

Ідея про Польщу як автономну частину імперії і водночас головний чинник радикальних змін всередині неї була частково реалізована за активної участі А.Є. Чарторийського на Віденському конгресі 1815 р. Однак факт того, що остаточні рішення в Росії приймав її керівник, а також подальший конфлікт двох протилежних політичних культур – імперського автократизму та польського конституціоналізму – зумовили системну кризу російсько-польських відносин, що зрештою призвела до централізаторського наступу на автономію Королівства Польського, у результаті розгортання якого князь розчарувався в можливості досягнення своєї політичної програми «згори».

Поворотним моментом у біографії А.Є. Чарторийського стала листопадова еміграція. Саме в Парижі він перетворився в політичного лідера, одного з найвидатніших діячів «Великої еміграції», ідеолога і керівника діяльності «Готелю Ламбер» – одного з найоригінальніших дипломатичних центрів тогочасної Європи, який, не маючи певно визначеної території та армії, функціонував, по суті, як повноцінний уряд у вигнанні. Його діяльність у період 1831–1849 рр. є, на нашу думку, нічим іншим, як дипломатією, побудованою на особистій ідентичності та програмі перебудови Європи однієї людини. Саме на основі візії Чарторийського про справедливий міжнародний устрій, де мала посісти належне місце відновлена Польська держава, будувалася уся робота «Готелю Ламбер».

Аналіз діяльності «Готелю Ламбер» показує, що А.Є. Чарторийський фактично створив тіньову дипломатичну службу, унікальну у своєму роді. Він вибудував систему багатоканальної взаємодії з урядами Великої Британії, Франції, Сардинського королівства, Османської імперії та інших держав, застосовуючи в цій комунікації методи, що виходили за межі класичної «державної» зовнішньої політики. Однією із ключових складових цієї неформальної дипломатичної стратегії мала інформаційний вимір: центральною концепцією «Готелю Ламбер» і водночас поширюваним ним наративом була

«моральна легітимність» відродження Польщі – двічі жертви незаконної агресії та носійки ідей народної свободи, конституціоналізму та суспільного прогресу. Саме завдяки цілеспрямованій багатовекторній роботі А.Є. Чарторійського і «Готелю Ламбер» польське питання не лише не зникло з порядку денного міжнародних відносин, а залишалося їх постійною, невід’ємною частиною.

Незважаючи на численні обмеження «*realpolitik*» і небажання європейських монархій вступати у конфлікт із Росією в цей період, князь зумів створити широку мережу контактів і зберегти політичну суб’єктність польського питання в європейському дискурсі. «Східна програма» Чарторійського стала найбільш успішним прикладом його роботи. У межах цього проєкту ним була розроблена альтернативна російському імперському панславізму концепція демократичної взаємодії слов’янських народів між собою, орієнтована на визволення їх з-під імперського панування та об’єднання на конституційних, рівноправних засадах. За результатами дослідження визначено, що саме через діяльність «Готелю Ламбер» в період «Весни народів» 1848–1849 рр. вперше відбулася спроба транснаціональної координації визвольних рухів (польського, сербського, угорського, кавказького та ін.). Вона стала практичним проявом втілення цієї візії, яка також передбачала започаткування регіональних федеративних блоків (зокрема, Дунайсько-Балканської федерації), як політичної та військової противаги російському та австрійському імперіалізму.

У ході роботи ми також відстежили та проаналізували ідеологічно-світоглядну еволюцію А.Є. Чарторійського. Після 1831 р. князь відкинув ідею компромісу з імперіями і сформулював повноцінну програму відновлення незалежності його вітчизни як конституційної монархії в кордонах 1772 р., суверенітет яких мав бути гарантований справедливою європейською системою колективної безпеки. Для нього постання незалежної Польської держави завжди було необхідною умовою для створення сталої системи колективної безпеки на континенті, у межах якої Польща виступає ключовою ланкою між Заходом і Сходом та гарантом миру. У практичному та теоретичному вимірі він став одним

із першопрохідців у справі втілення ідеї європейського федералізму і започаткування солідарної міжнаціональної співпраці, вбачаючи в них фундаментальні основи для створення стійкого континентального миру.

Отже, Адам Єжи Чарторийський – не просто один із представників польського національного руху, який відшукав себе в системі імперії, чи лідер в еміграції, а постать великого політичного і дипломатичного масштабу, фігура, чия діяльність виходила далеко за межі вузько польського питання. Він належав до раних архітекторів модерної міжнародної політики, в якій на місце егоїстичних інтересів великих держав-імперій приходять ідеї рухів ранньонаціоналістичного гатунку, концепції конституціоналізму та визрівання нової європейської політичної культури, у якій окремі нації стають повноцінними акторами геополітики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Міцкевич А. Вибрані твори : в двох томах. Том 1 (пер. М. Рильського). Київ: Державне видавництво художньої літератури. Київська обласна друкарня, 1955. 420 с.
2. Руссо Ж.-Ж.. Про суспільну угоду, або принципи політичного права. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с.
3. Chodźko L. Recueil des traites, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne 1762–1862. Paris: Amyot, 1862. 1171 p.
4. Czartoryski A. Mowy xięcia Adama Czartoryskiego od roku 1838–1847. Paryż: Drukarnia i litografia Maulde i Renou, 1847. 124 s. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/26428/edition/43331/content> (дата звернення 29.07.2025)
5. Czartoryski A.J. Bard Polski 1795 r. Brody: Księgarnia Feliksa Westa, 1912. 64 s.
6. Czartoryski A.J. Mémoires du prince Adam Czartoryski et correspondance avec l'empereur Alexandre Ier. Tome 2. Paris: E. Plon, 1887. 396 p.
7. Czartoryski A.J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Volume 1. London: Remington & Co., Publishers, 1888. 350 p.
8. Czartoryski A.J. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Volume 2. London: Remington & Co., Publishers, 1888. 380 p.
9. Czartoryski A.J. Pamiętniki i memoriały polityczne (1776-1809) / red. J. Skowronek. Warszawa: Pax, 1986. 777 s.

10. Czartoryski W. Alexandre Ier et Le Prince Czartoryski correspondance particuliere et conversations 1801-1823. Paris: Lévy Frères Michel, 1865. 363 p.
11. Duchńska S. Listy księżny Izabelli z hr. Flemingów Czartoryskiej do starszego syna, księcia Adama. Kraków: Gebethner i Wolff, 1891. 99 s.
12. Kant I. Perpetual Peace: A Philosophical Essay. London: Swan Sonnenschein & Co, 1903. 203 p.
13. Kronika Emigracji Polskiej. 1834. T. 1. Paryż: Drukarnia Pinard, 1834. 384 s.
<https://crispa.uw.edu.pl/object/files/266120/display/PDF> (дата звернення 04.08.2025)
14. Orpiszewski L. Trzeci Maj. 17 Grudnia, 1839. Paris: Bourgoone et Martinet, 1839. URL: <https://www.bcul.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/88012/edition/78944/content> (дата звернення 06.08.2025)
15. Orpiszewski L. Trzeci Maj. 1840. 31 Marca, 1840. Paris: Bourgoone et Martinet, 1839. URL: <https://www.bcul.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/88030/edition/78962/content> (дата звернення 07.08.2025)
16. Zamoyski W. Jenerał Zamoyski: 1803–1868. Tom V: 1847–1852. Poznan: Biblioteka Kórnicka, 1922. 425 s.
17. Володько В. Українці, які створили імперію - 3. Кочубей: реформатор без реформ // Історична правда [Електронний ресурс], 2011, 5 липня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/07/5/44949/> (дата звернення 13.07.2025)
18. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. Пер. з англ. П. Таращук. Київ: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. 1080 с.
19. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795-1990. Пер. з польської М. Кірсенка. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 239 с.

20. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
21. Іванова Л.Г. До історії українсько-польських взаємин 30-50-х рр. XIX ст.: взаємовпливи та протистояння // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки: До 170-річного ювілею. Київ: НПУ, 2004, Вип. 1, с. 61-71. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12996/Ivanova.pdf;jsessionid=4937B34FB59447338C129AB706C15EDB?sequence=1> (дата звернення 07.10. 2024 р.)
22. Осипчук І.Ю. Адам Єжи Чарторийський: ідеї європейського федералізму // Історична панорама. 2013. Вип. 16, с. 7–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Istp_2013_16_3 (дата звернення 24.09. 2024)
23. Осипчук І.Ю. Дипломатична позиція Адама Чарторийського в період наполеонівських війн // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2013. Вип. 21, с. 136–143. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piu19-20_2013_21_18 (дата звернення 24.09.2024)
24. Павлюк В.В. Польське питання і слов'янська проблема у зовнішньополітичних планах Адама Чарторийського // *Studia politologica Ucraino-Polona*. Вип. 4, 2014, с. 255-261. URL: <https://journals.uran.ua/spup/article/view/167609> (дата звернення 01.11. 2024)
25. Юрейко О.В. Головна руська рада і Центральна рада народова: особливості відносин // Наукові записки Національного університету "Острозька академія", Історичні науки, Вип. 10, 2008, с. 84-94. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoai_2008_10_12 (дата звернення 29.10.2025)
26. Adamczewski P. On the correspondence of Mikhail Czajkowski and Adam Czartoryski with Imam Shamil and his Naibs // *History Archeology and Ethnography of the Caucasus*, Vol. 14, No. 3, p. 40-69. URL: https://www.researchgate.net/publication/331910061_ON_THE_CORR

ESPONDENCE OF MIKHAIL CZAJKOWSKI AND ADAM CZARTORYSKI WITH IMAM SHAMIL AND HIS NAIBS (дата звернення 26.10.2025)

27. Askenazy S. Na rozdrożu // Biblioteka Warszawska, 1911, T. I. S. 417-452.
28. Beauvois D. Adam Jerzy Czartoryski Jako Kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego // Przegląd Historyczny, T. 65, 1, 1974, p. 61-83.
29. Beauvois D. Wilno. Polska Stolica Kulturalna Zaboru Rosyjskiego. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010. 824 s.
30. Berry R. A. Czartoryski's Hôtel Lambert and the Great Powers in the Balkans, 1832–1848 // The International History Review, 1985. Vol. 7, No. 1, p. 45-67.
URL: <http://www.jstor.org/stable/40105449> (дата звернення 17.02.2025)
31. Berry R. A. Polish Diplomatic Activities in the Ottoman Empire, 1832–48: The Influence of the Hotel Lambert on Ottoman Policy // In: Morison, J. (eds) Eastern Europe and the West. London: Palgrave Macmillan, 1992, p. 25-51.
URL: https://doi.org/10.1007/978-1-349-22299-5_2 (дата звернення 05.03.2025).
32. Bhabha H.K. The Location of Culture. London: Routledge, 2011. 440 p.
33. Bojasiński J. Rządy tymczasowe w Królestwie Polskim. Warszawa: Druk P. Laskauera i S-ki, 1902. 269 s.
34. Bridge F. R., Bullen R. The Great Powers and the European States System 1814–1914. 2nd ed. London: Routledge, 2005. 336 c.
35. Brykczynski, P. Prince Adam Czartoryski as a liminal figure in the development of modern nationalism in Eastern Europe at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries // Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity, 2010. Vol. 38, No. 5, p. 647-669.
URL: https://www.researchgate.net/publication/232884781_Prince_Adam_Czartoryski_as_a_liminal_figure_in_the_development_of_modern_nationalism_in_Eastern_Europe_at_the_turn_of_the_eighteenth_and_nineteenth_centuries
(дата звернення 20.02.2025)

36. Burbank J., Cooper F. *Empires in World History – Power and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press, 2011. 528 p.
37. Chandler D. *The Campaigns of Napoleon*. New York: Scribner, 1973. 1172 p.
38. Clark C. *Revolutionary Spring: Europe Aflame and the Fight for a New World, 1848–1849*. London: Penguin, 2023. 896 p.
39. Cooper F. *Colonialism in Question: Theory, Knowledge, History*. Los Angeles: University of California Press, 2005. 339 p.
40. Cooper F., Stoler A.L. *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*. Los Angeles: University of California Press, 2007. 463 p.
41. Cybowski M. *The Polish Great Emigration and the Jewish Question, 1831–1836 [Dissertation]*. University of Southampton, 2012. 71 p.
42. Cybowski M. *The Polish Questions in British Politics and Beyond, 1830–1847 [PhD Thesis]*. University of Southampton, Faculty of Humanities, 2016. 268 p.
43. Dębicki L. *Puławy (1762-1830): monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego*. T. 1. Lwów: Księgarnia Gubrynowicza i Schmidta, 1887. 410 s.
44. Duncan B. *Political Thought and International Relations: Variations on a Realist Theme*. Oxford: Oxford University Press, 2008. 254 p.
45. Dworski M. *The Balkans as a Gateway to Polish Independence. The Face of the Balkan Policy of the Hôtel Lambert towards National Movements Forming within the Borders of the Ottoman Empire // Acta Histriae*. 2023. Vol. 31, No. 1, p. 17–38. URL: https://zdjp.si/wp-content/uploads/2023/06/AH_31-2023-1.pdf (дата звернення 14.10.2025)
46. Dybaś, B. *Die polnische Frage und der Wiener Kongress 1814-1815*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2021. 226 p.
47. Dziewanowski M. *1848 and the Hotel Lambert // The Slavonic and East European Review*, Vol. 26, No. 67, 1948, p. 361-373. URL: <http://www.jstor.org/stable/4203952> (дата звернення 05.03.2025)

48. Dziewanowski M. Czartoryski and His Essai sur la Diplomatie // *Slavic Review*, Vol. 30, No. 3, 1971, p. 589–605. URL: <https://www.jstor.org/stable/2493545> (дата звернення 05.03.2025)
49. Epstein D.M. Mirabeau and The French Revolution: A Reappraisal // *The Historian*, Vol. 32, No. 4, 1970, p. 576–594. URL: <https://www.jstor.org/stable/24441011> (дата звернення 21.07.2025)
50. Esdaile C. *Napoleon's Wars: An International History, 1803–1815*. London: Penguin Books, 2008. 672 p.
51. Gates D. *Napoleonic Wars, 1803–1815*. London, New York: Arnold, 1997. 336 p.
52. Gleason J.H. *The Genesis of Russophobia in Great Britain*. Harvard: Harvard University Press, 1950. 350 p.
53. Grimsted P. *The foreign ministers of Alexander I: Political attitudes and the conduct of Russian diplomacy, 1801–1825*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press. 367 p.
54. Hahn H.H. *Außenpolitik in der Emigration: d. Exildiplomatie Adam Jerzy Czartoryskis 1830-1840*. München, Wien: Oldenbourg, 1978. 316 p.
55. Hahn H.H. *Dyplomacja bez listow uwierzytelniajacych*. Warszawa: PWN, 1987. 367 s.
56. Hahn H.H. Possibilities and Limitations of Foreign Policy, in Exile: Adam Jerzy Czartoryski's Hotel Lambert in Western Europe, 1831–40 // In: Morison, J. (eds) *Eastern Europe and the West*. London: Palgrave Macmillan, 1992, p. 3-25. URL: https://doi.org/10.1007/978-1-349-22299-5_1 (дата звернення 07.03.2025)
57. Handelsman M. *Adam Czartoryski. Tom I*. Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1948. 334 p.
58. Handelsman M. *Adam Czartoryski. Tom II*. Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1949. 382 p.
59. Handelsman M. *Konstytucje polskie 1791-1921*. Warszawa: Polska Skladnica Pomocy Szkolnych, 1922. 144 s.

60. Hartley, J. M. Is Russia Part of Europe? Russian Perceptions of Europe in the Reign of Alexander I // *Cahiers du Monde russe et soviétique*. 1992. Vol. 33, No. 4, p. 369–385. URL: <http://www.jstor.org/stable/20170832>
61. Hehn P. N. Prince Adam Czartoryski and the South Slavs // *The Polish Review*, 1963. Vol. 8, No. 2, p. 76-86. URL: <http://www.jstor.org/stable/25776475> (дата звернення 14.02.2025)
62. Iwaszkiewicz J. *Litwa w roku 1812*. Kraków: W. L. Anczyc, 1912. 439 s.
63. Jędruch J. *Constitutions, elections, and legislatures of Poland, 1493–1977: a guide to their history*. New York: Hippocrene Books, 1998. 487 p.
64. Jurek L. The communicative dimension of violence: Polish legions in Italy as an instrument of appeal to “Europe” (1848–1849) // *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku, Tom IX*, 2011, p. 59-76. URL: https://dspace.uni.lodz.pl/bitstream/handle/11089/10729/4-059_076-Jurek.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення 30.10.2025).
65. Kalembka S. Koncepcje odzyskania niepodległości w polskiej myśli politycznej doby zaborów // *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia* 14 (101), 1978, s. 5-21.
66. Kalembka S. *Wielka Emigracja: polskie wychodźstwo polityczne w latach 1831–1862*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1971. 476 s.
67. Kallas M. *Konstytucje Polski. T. 1*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990. 454 s.
68. Kelley D.R. *The Descent of Ideas: The History of Intellectual History*. Routledge, 2002. 328 p.
69. Kissinger H. *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812–1822*. Boston: Riverside Press, 354 p.
70. Kukiel M. *Czartoryski and European Unity, 1770–1861*. Princeton: Princeton University Press, 1955. 354 p.
71. Kuligowski P. Mechanisms of Conceptual Change in the Discourse of Polish Political Emigration after the November Insurrection of 1830–1 // *Acta Poloniae*

- Historica. Vol. 122, 2020, p. 109-134. URL: <https://doi.org/10.12775/APH.2020.122.05> (дата звернення 20.01.2025)
72. LeDonne J. The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650–1831. Oxford: Oxford University Press, 2003. 288 p.
73. LeDonne J.P. The Russian Empire and the World, 1700–1917: The Geopolitics of Expansion and Containment. New York, Oxford: Oxford University Press, 1997. 394 p.
74. Leslie R. F. Politics and Economics in Congress Poland, 1815-1864 // Past & Present, 1955. No. 8, p. 43-63. URL: <http://www.jstor.org/stable/649777> (дата звернення 07.10.2024)
75. Liebich A. The Man Who Would Not Be King: Adam Czartoryski and Polish Monarchy // History of European Ideas. 2021. Vol. 47, No. 2, p. 242–253. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01916599.2021.1921411> (дата звернення 15.11.2024)
76. Lieven D. (ed.). The Cambridge History of Russia: Vol. 2, Imperial Russia, 1689–1917. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 794 p.
77. Łojek J. Opinia publiczna a geneza Powstania Listopadowego. Warszawa: Czytelnik, 1982
78. Lukowski J. Disorderly Liberty: The Political Culture of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century. London: Continuum-3PL, 2010. 349 p.
79. Mcconnell A. Tsar Alexander I: Paternalistic Reformer. New York: Crowell, 1970. 232 p.
80. Michalski J. Plan Czartoryskich naprawy Rzeczypospolitej / Kwartalnik Historyczny, R. 63, nr. 4-5, 1956, s. 29-43. URL: <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/edition/41376/content> (дата звернення 19.03.2025)
81. Morley C. Alexander I and Czartoryski: The Polish Question from 1801 to 1813 // The Slavonic and East European Review. 1947. Vol. 25, No. 65, p. 405–426. URL: <http://www.jstor.org/stable/4203862> (дата звернення 14.02. 2025)

82. Morley C. Czartoryski as a Polish Statesman // *Slavic Review*, 1971, Vol. 30, No. 3, p. 606-614. URL: <https://www.jstor.org/stable/2493546> (дата звернення 11.02.2025)
83. Morley C. Czartoryski's Attempts at a New Foreign Policy under Alexander I // *American Slavic and East European Review*. 1953. Vol. 12, No. 4, p. 475–485. URL: <http://www.jstor.org/stable/3004225> (дата звернення 11.02.2025)
84. Nenadovic M. *The Memoirs of Protamatija Nenadovic* / ed. L.F. Edwards. Oxford: Clarendon Press, 1969. 227 p.
85. Nicolson H. *The Congress of Vienna: A Study in Allied Unity, 1812–1822*. New York: Grove Press, 2000. 312 p.
86. Owsinska A. La politique du gouvernement français vis-à-vis des Polonais et de la question polonaise durant les années 1832-1835 / in *Centre d'étude de la culture polonaise*, D. Beauvois (dir.), Pologne. L'insurrection de 1830–1831. Sa réception en Europe. Actes du colloque des 14-15 mai 1981..., Lille: Presses universitaires de Lille, 1982, p. 115-132.
87. Peter L., Rady M., Sherwood P. *Lajos Kossuth Sent Word... Papers delivered on the occasion of the bicentenary of Kossuth's birth*. London: Q3 Digital/Litho, 2003. 263 p.
88. Poltorak V. Michal Czajkowski (Sadyk Pasha)'s Projects in The Ottoman Empire (1841-1872) // *The Journal of Southeastern European Studies*, No. 35, 2020, p. 175-188. URL: https://www.researchgate.net/publication/356075928_Michal_Czajkowski_Sadyk_Pasha's_Projects_in_The_Ottoman_Empire_1841-1872#:~:text=1,of%20the%20Russian%20Empire%20e (дата звернення 30.10.2025).
89. Powell D. *Charles James Fox: Man of the people*. London: Hutchinson, 1989. 283 p.
90. Reddaway W. F., Penson J. H., Halecki O., Dyboski R. *The Cambridge History of Poland*, Vol. 2: From Augustus II to Pilsudski (1697–1935). New York: Octagon Books, 1978. 658 p.

91. Roach E. E. The Origins of Alexander I's Unofficial Committee // The Russian Review. 1969. Vol. 28, No. 3, p. 315–326. URL: <https://www.jstor.org/stable/127398> (дата звернення 16.02.2025)
92. Roberts A. Napoleon the Great. London: Penguin Books, 2014. 976 p.
93. Robertson R. The Enlightenment: The Pursuit of Happiness, 1680–1790. London: Harper, 2021. 1008 p.
94. Rysiewicz M. Monarchia, lud, religia : monarchizm konserwatywnych środowisk politycznych Wielkiej Emigracji w latach 1831–1848. Kraków : Księgarnia Akademicka, 2015. 412 s.
95. Schroeder P.W. The Transformation of European Politics, 1763–1848. Oxford: Clarendon Press, 1994. 894 p.
96. Scott, H. M. The Birth of a Great Power System 1740–1815. London: Routledge, 2005. 450 p.
97. Senkowska-Gluck M. Europa i świat w epoce napoleonskiej. Warszawa, 1977. 576 s.
98. Siemann W. Metternich: Strategist and Visionary. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2019. 928 p.
99. Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994. 609 s.
100. Skowronek J. Antynapoleonskie koncepcje Czartoryskiego. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1969. 382 s.
101. Skowronek J. Polityka bałkańska hotelu Lambert (1833–1856). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. 1976. 278 p.
102. Stone D. The Polish-Lithuanian State, 1386–1795. Seattle: University of Washington Press, 2001. 392 p.
103. Thaden, E. C. Russia's Western Borderlands, 1710–1870. Princeton: Princeton University Press, 1984. 292 p.
104. Tokarz W. Ostatnie lata Hugona Kołłątaja (1794–1812). T.1. Kraków: Akademia Umiejętności, 1905. 347 s.

105. Üner A. Türkler ve Lehler El Ele: Siyasetle Kesişen Yollar ve Edebiyatla Pekişen Dostluk // *Acta Turcica*, Özel Sayı “Polonya ve Türk Dünyası”, Kasım, 2019, p. 64-72. URL: <https://actaturcica.wordpress.com/wp-content/uploads/2019/11/i-06-64-72.pdf> (дата звернення 28.10.2025)
106. Vidal F. Contextual biography and the evolving systems approach to creativity // *Creativity Research Journal*, 2003, Vol. 15, No. 1, p. 73–82. URL: https://www.academia.edu/19667277/Contextual_biography_and_the_evolving_systems_approach_to_creativity (дата звернення 10.11.2024).
107. Wandycz, P. S. *The Lands of Partitioned Poland, 1795–1918*. Seattle: University of Washington Press, 1974. 402 p.
108. Ward A.W., Gooch G.P. (ed.). *The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783–1919*. Vol. 1: 1783–1815. Cambridge: Cambridge University Press, 1922. 628 p.
109. Wawrzkowicz E. *Anglia a sprawa polska 1813–1815*. Kraków; Warszawa: W. L. Anczyc, 1911. 556 s.
110. Wnukowski N. *Polityka Hotelu Lambert wobec Słowian Południowych w latach 1848–1849*. Żagań: Dekograf, 2007. 80 s.
111. Zajac O. *Hôtel Lambert and the Austrian Empire, 1831–1846*. London: Palgrave Macmillan, 2024. 223 p.
112. Zajewski W. *Powstanie Listopadowe 1830–1831*. Warszawa : Państwowe Wydawn. Nauk., 1990. 579 s.
113. Zamoyski A. *Rites of Peace: The Fall of Napoleon and the Congress of Vienna*. New York: HarperCollins, 2008. 672 p.
114. Zawadzki H. Between Napoleon and Tsar Alexander: The Polish Question at Tilsit, 1807 // *Central Europe*, 7(2), 2009, p. 110-124. URL: <https://doi.org/10.1179/147909609X12490448067244> (дата звернення 07. 04. 2025)
115. Zawadzki, W. H. *Prince Adam Czartoryski and Napoleonic France, 1801–1805: A Study in Political Attitudes* // *The Historical Journal*. 1975. Vol. 18, No.

- 2., p. 245–277. URL: <http://www.jstor.org/stable/2638488> (дата звернення 16.02. 2024)
116. Zawadzki, W.H. A Man of Honour. Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland 1795–1831. Oxford: Clarendon Press, 1992. 392 p.
117. Zdrada, J. Historia Polski 1795–1914. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005. 859 s.
118. Żurawski vel Grajewski R. Ognisko permanentnej insurekcji. owstanie 1846 r. i likwidacja Rzeczypospolitej Krakowskiej w dyplomacji Hotelu Lambert wobec mocarstw europejskich (1846–1847). Warszawa: Ośrodek Myśli Politycznej, 2018. 496 s.
119. Żurawski vel Grajewski, R. W kręgu księcia Adama Jerzego Czartoryskiego i Wielkiej Emigracji. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2023. 416 s.